

Az időszaki sajtó mint a szépirodalom közege

1. Az időszaki sajtó – irodalomtörténeti nézőpontból

A kiegyezéstől az első világháborúig terjedő időszak irodalomtörténetében az irodalmi művek mellett – mint mindig – számolni kell a korszak olvasói, befogadói kultúrájával is. Nem egyedül az irodalmi műveken múlik, közülük mikor melyik marad észrevétlen vagy arat sikert. Valamely irodalmi mű hatása annak az erőternek a pillanatnyi állapotától függ, mely egyrészt a befogadó közönség olvasási kultúrájával (közelebbről: a közönség iskolázottságával, elvárásaival, ízlésével, értékrendszerével, világlátásával, emlékezetével és még számos más tényezővel), másrészt az adott olvasási kultúrákat használó és kihasználó, fenntartó és felforgató művek sorozatának strukturális és egyéb jellemzőivel írható le. A korszakban Magyarországon az olvasási konvenciók nem egyetlen, koherens, jól körülhatárolható és mindenkre egyaránt vonatkozó tömböt alkottak, hanem csoportról csoportra változó, egymást részben átfedő, esetenként egymásnak élesen ellentmondó vagy egymásról tudomást sem vevő alrendszerekből álltak.

Az időszaki sajtó fontos, valószínűleg kivételesen fontos szerepet játszott a korszak olvasási kultúráinak formálásában. Irodalomtörténeti szempontból ez lehet a korszak egyik legfontosabb jegye, de az is elképzelhető, hogy a megkülönböztető jegye. A lassanként kialakuló, az ország lakosságához képest immár tömeges olvasási kultúra és a sajtó gyors ütemű, szakadatlan gyarapodása, ha nem teljesen fedi is egymást, nagyjából mégis egyazon jelenséghalmaz különböző megközelítéseinek vagy megnevezéseinek tekinthetők. A lassú alakulás és a gyors gyarapodás nem áll ellentmondásban egymással.

A korabeli olvasói konvenciók típusainak – valamelyest elhanyagolt – kérdéskörén kívül a sajtó tanulmányozása másféle tanulságokkal is szolgál az irodalomtörténet számára. Kizárólag a nyomtatott könyveket véve alapul, az időszaki sajtó teljes figyelmen kívül hagyásával, az említett időszak irodalmának története csak töredékesen, hiányosan ragadható meg. Voltaképpen már a 19. század eleje óta az időszaki sajtóban lelhetők fel egyes irodalmi mozgalmak, irányzatok legközvetlenebb megnyilvánulásai. Az éppen adott kereteket feszegető irodalmi csoportok – hogy ne mindig a már befutott, a fennálló társadalmi és művészi hierarchiába betagozódott, korábbi időkben rögződött stíluseszménnyel rendelkező személyek és intézményeik döntsenek az irodalmi művek közölhetőségének és értékelésének kritériumairól – a saját lapjukról szoktak ábrándozni. De még ez az irodalmi kérdéskör is gyorsan visszavezet a sajtó létfeltételeinek tanulmányozásához. Hogy a lapalapítási vágyak milyen feltételek mellett testesülhetnek meg hosszabb ideig létező orgánumban és milyen esetben eredményeznek kérészerű próbálkozásokat, nem feltétlenül és nem is elsősorban irodalmi vagy színvonalbeli kérdés. A korszakot tanulmányozva tehát át kell tekinteni azt is, milyen arányban maradnak fenn a lapok, s ha fennmaradnak, mit lehet tudni arról, honnan és hogyan szerzik a túléléshez szükséges anyagiakat.

Az időszaki sajtó szerepének érzékeltetésére érdemesnek látszik viszonylag korai példát keresni, mert a lapalapítási törekvésekkel már jóval az említett korszak előtt is állandó és

nyilvánvaló irodalmi hatóerőként kell számolni. A következő részlet Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című művének Petőfivel foglalkozó szócikkéből származik:

1846. I. felében Vahot Imre a P[esti] Divatlap minden második számában közölt tőle költeményt; ezen fősvénységeért némileg meghasonlott vele s mivel a másik két divatlappal ellenséges viszonyban volt, azoknak nem adhatott verset. Ezen elkeseredése szülte a tizek társaságának gondolatát. 1846 közepén tehát P[etőfi] megvált Vahot Imre lapjától, a Pesti Divatlaptól. Tapasztalván, hogy a szerzők ki vannak téve a szerkesztők önkényének, egy írói társulatot akart szervezni, mely a meglevő lapoktól függetlenül alapítson egy lapot és azt saját irodalmi programja szerint szerkesztsze. Meg is alakította kilenc jeles fiatal író társával együtt a «Tizek társaság»-át (Petőfi, Jókai, Pálffy, Degré, Obernyik, Pákh, Bérczy, Tompa, Kerényi, Lisznai), melynek célja volt emancipálni a szépirodalmat és saját organumukban érvényt szerezni az újabb irodalmi iránynak, mely épp oly nemzeti, mint romantikus volt, s a nép nyelve alapján akart nemzeti irányt fejleszteni. A tizek kötelezték magukat (1846. márcz.), hogy az év közepétől számítva egy évig sehova sem írnak, mint a maguk lapjába, melyet Pesti Füzetek címmel akartak megindítani. (Szinnyei 1905b: 950)

Az időszaki sajtótermékeket mellőző irodalomtörténetből hiányozni fognak például a mindössze néhány számot vagy évfolyamot megélt irodalmi lapok. Akadnak közöttük joggal elfeledett, érdektelen lapok. Van azonban számos olyan is, amelyet – hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a későbbi időszak némely rövid életű avantgarde lapját szokás – megkülönböztetett figyelemmel érdemes tanulmányozni.

Sok egyéb mellett hiányozni fog még a legnagyobb íróknak is a köteteiket megelőző és köteteiken kívüli munkássága is, mely számos esetben az életművük zömét alkotja. Legkevesbé sem véletlen, hanem a sajtóban megjelent irodalom elhanyagolásából adódik az immár évszázados mulasztás: a századforduló idején indult jelentős írók legtöbbszörének nincs megbízható bibliográfiája.

A kiegyezéstől az első világháborúig tartó időszak irodalomtörténetének sajtótörténeti vonatkozásai eddig az indokoltnál jóval kevesebb figyelmet kaptak. Ugyanakkor – és ez most legkevesbé sem bíráló, hanem leíró megállapítás – a létező sajtótörténetek sokkal inkább politika- vagy művelődéstörténeti, mint sajátosan irodalmi szempontokat érvényesítenek. Ráadásul – és ez a legfontosabb – nem egyszerűen elfelejtődött, hanem a korszak lezárulta után soha nem igazán tudatosodott, szinte máig sem fogalmazódott meg félreérthetetlenül, ami a kortársaknak még hétköznapi módon adott volt, bár jobbára szintén kimondatlan maradt: a napilapok és a hetilapok szinte minden egyes száma közölt kortárs magyar irodalmat. (Gyakran még a szaklapok is.) Lehet valamit tudni arról, kik publikáltak a hetente vagy ritkábban megjelenő sajtótermékekben (Lakatos 1972-2000), de a napilapokban megjelent irodalom mindmáig csaknem teljes egészében feltáratlan. Az időszaki sajtótermékek százaiban évtizedeken át közölt hatalmas irodalmi anyag akár csak hozzáférhető ismeretének hiányában most még senki nincs abban a helyzetben, hogy kijelenthetné: a korabeli művek közül a legértékesebbek és legérdekesebbek kivétel nélkül megjelentek ma is könnyen hozzáférhető formában, könyv alakban is.

A korszaknak a nem csupán könyvekre hagyatkozó kutatói egészen pontosan tudják – el sem kerülhetik ezt a tudást –, hogy a napilapok rendszeresen közöltek kortárs magyar szépirodalmat. Ám a folyamatos találkozásból adódó tudás mintha soha nem vezetett volna el ahhoz a felismeréshez, mi következik ebből a rendszerességből a korszak egészére nézve, s hogy az anyag egészét kellene feldolgozni. A teljes áttekintés azonban, látni fogjuk,

sokszorosan, egészen egyszerűen fizikailag haladja meg az egyes irodalomtörténészek lehetőségeit.

Kézenfekvő kérdések adódnak, melyeket fel kell tenni még akkor is, ha mostanában, az érdemi feltárás előtt, még nem lehet kielégítő válaszokkal szolgálni.

Igaz-e az, hogy a kortárs magyar irodalom se korábban, se később nem állt annyira szoros, közvetlen kapcsolatban a olvasókkal, mint abban az időszakban, melynek során a nagy bőséggel létező napilapok minden egyes száma friss magyar irodalmi művet hozott az első oldalon? (A pontosság érdekében fontos, de nem lényegi árnyalása ennek az állításnak: szinte minden napilap, szinte minden száma, szinte mindig friss művet, szinte mindig magyar művet, szinte mindig irodalmi művet, szinte mindig az első oldalon.) Hozzá kell tenni ehhez még azt is, hogy az időszak nagy részében az időszaki sajtótermékeknek nem voltak vetélytársaik sem a hírszolgáltatásban, sem a napi szórakoztatásban (hacsak nem soroljuk ide a színházat, az orfeumot, a kávéházat, a kaszinót, a cirkuszt). A rádió és a mozgóképek csak az időszak végén kezdett szerepet játszani a tömegkultúrában, a már létező távirónak és távbeszélőnek pedig más volt a szerepe. Ugyanakkor igaz az is, mint erről a lapok beszámoltak, a fényképezés és valamivel később a hangrögzítés lehetősége már kezdetleges fokon is megragadta a kortársak fantáziáját.

Mennyi igazság van abban az állításban, mely szerint a 19. század végén, 20. század elején az irodalmi kultúrát elsődlegesen az időszaki sajtó hordozta? Ellentmond-e ennek az a tény, hogy a korszakban a legnagyobb irodalmi szenzációkat (például Mikszáth, Bródy, Herczeg, Ady, Krúdy esetében) csaknem mindig könyvek okozták? Hogyan hatott az irodalomra a hordozó közeg? Mi magyarázza az irodalomnak a sajtóban elfoglalt kivételes helyzetét? Mi volt az irodalom sajtóbeli piacképességének az oka? Hogyan történhetett meg, hogy ennek az irdatlan irodalmi műalkotástömegnek a későbbiekben már pusztán a léte sem tudatosult? Mi volt az akadály? Milyen irodalomszemlélet tud eltekinteni ilyen hatalmas mennyiségű, ismeretlen minőségű anyagtól? Ha ez valamiféle vakság volt, mi okozta és miben áll a magyarázata? Mit és hogyan érzékelték ebből a jelenségből a kortársak, mit és hogyan az utókor?

2. A tömeges olvasás előzményei és előfeltételei

Először is a potenciális olvasók számának alakulását, vagyis az írástudást és az írástudás fokozatait érdemes szemügyre venni. Az Eötvös József nevéhez fűződő, 1868. évi 38. törvénycikk – évszázados késéssel – minden iskolakorú gyerek számára kötelezővé tette az iskolai oktatást (vagy az iskolaival egyenértékű magánoktatást). Az írástudatlanok aránya a kiegyezés idején döbbenetesen magas, csaknem a lakosság hetven százalékát teszi ki. Ez a szám visszamenőleg rávilágít arra is, hogy a korábbi korszakokban milyen elképesztően vékony lehetett az a réteg, mely az írástudás birtokában egyáltalán érdeklődhetett a szépirodalom iránt. (Ha, mint gyanítható, a 19. század első évtizedeiben mindössze néhány ezer ember olvasott rendszeresen szépirodalmat, akkor – például könyvek és lapok előfizetési listái alapján – a tömeges írástudást megelőző korszakokban akár név szerint is fel lehetne sorolni őket.)

A *Magyar Statisztikai Évkönyv* népszámlálásokon alapuló adatai szerint az írástudatlanok százalékos aránya az akkori Magyarország területén a következőképpen alakult 1869-ben, 1880-ban és 1890-ben. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 286)

év	írástudatlanok aránya %-ban
1869	63.11
1880	57.14
1890	51.98

Hozzá lehet szokni, mivel csak első látásra zavaró, hogy a későbbiekben megváltozott az *Évkönyv* adatközlési módszere: már nem az írástudatlanok, hanem az írni-olvasni tudók arányát adta meg. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1911: 26)

év	írástudók aránya %-ban a 6 éven felüli népességben
1900	61.4
1910	68.7

A kiegyezés idejének nagyjából hetven százalékos aránya Horvátországgal együtt értendő. (Persze a Magyarországra vonatkozó 63.11 % is épp elég döbbenetes.) Ugyanebben az időszakban az írástudatlanok aránya Horvátországban:

év	írástudatlanok aránya %-ban
1869	79.29
1880	78.46
1890	72.28

Az írástudók aránya:

év	írástudók aránya %-ban
1900	44.4
1910	52.6

A közoktatási törvény eredményeképpen tehát mintegy négy évtized alatt, 1910 táján fordult az ellenkezőjére a helyzet. Ekkor már az az írástudók aránya lesz hozzávetőleg hetven százalék Magyarországon.

Az ország egészére vonatkozó statisztikai számok országrészenként és társadalmi csoportonként hatalmas, végtelen különbségeket rejtenek magukban. Szintén az *Évkönyv*ből származnak a következő, ugyancsak az írástudatlanságra vonatkozó, 1890-es adatok. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 284)

vármegye	írástudatlan férfiak %-ban	írástudatlan nők %-ban
Moson	11.92	16.07
Hunyad	79.23	88.65

Az írástudók aránya ugyanezek a helyeken a későbbiekben -- ekkor a nemi különbségek nélkül. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1911: 26)

vármegye	írástudók %-ban 1900-ban	írástudók %-ban 1910-ben
Moson	85.9	88.9
Hunyad	24.9	33.9

Az *Évkönyv* felekezetek és nemzetiség szerint is közli az írástudók 1890-es arányát. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 285)

felekezet	írástudó férfiak %-ban	írástudó nők %-ban	együtt
római katolikus	55.41	43.25	49.18
görög katolikus	17.73	9.36	13.52
görög keleti	26.03	11.67	18.89
ágostai	69.50	60.29	64.82
református	63.17	53.63	58.37
unitárius	56.61	39.76	48.23
zsidó	70.46	59.69	64.98
egyéb	66.75	53.38	59.72

nemzetiség	írástudó férfiak %-ban	írástudó nők %-ban	együtt
magyar	59.14	48.20	53.61
német	68.11	58.19	62.97
szlovák	50.56	36.65	43.25
román	19.91	8.19	14.08
rutén	12.64	6.77	9.65
horvát	49.90	34.59	42.17
szerb	39.41	22.24	30.96
egyéb	37.90	25.45	31.95

Bár a fenti adatokhoz képest semmi meglepetés nem várható, a felekezetek és nemzetiségek szerinti írástudatlanság-írástudás ismeretében érdemes röviden visszatérni a két végletre, Moson és Hunyad vármegyékhez. A következő két táblázat a két vármegye felekezeti és nyelvi összetételét mutatja abszolút számokban és százalékokban 1890-ben. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 27-28)

felekezet	Moson absz.	Moson %	Hunyad absz.	Hunyad %
római katolikus	73.843	86.82	15.121	5.65
görög katolikus	7	0.01	50.520	18.86
görög keleti	6	0.01	190.018	70.93
ágostai	8.770	10.31	2.202	0.82

református	97	0.11	7.351	2.74
unitárius	6	0.01	206	0.08
zsidó	2.320	2.73	2.470	0.92
egyéb	1	0.00	7	0.00

anyanyelv	Moson absz.	Moson %	Hunyad absz.	Hunyad %
magyar	20.787	24.44	17.167	6.40
német	54.729	64.25	8.047	3.00
szlovák	493	0.58	347	0.13
román	2	-	238.486	89.02
rutén	1	-	47	0.03
horvát	8.424	9.91	15	0.01
szerb	4	-	30	0.02
egyéb	610	0.72	3.756	1.30

A felekezetek és nemzetiségek írástudását mutató táblázatok viszonyának kifejtése alighanem a korabeli társadalom tagolódásának részletes leírását igényelné. Számos oka van annak, amiért ez most nem lehetséges. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy mind a "felekezet", mind a "nemzetiség" kategóriája hosszú bevezetést igényel. Először is, felekezetenként – és felekezeteken belül országrészenként – mást jelentett, vagyis a társas érintkezés egymástól merőben különböző szokásrendszereit érintette, ha valaki "mélyen vallásos", ha "kevésbé vallásos" vagy ha "vallási kérdésekben közömbös" volt. A statisztikai felmérést végző személyeknek ezt nem állt módjukban mérlegelni. Következésképpen a számok elfedik a különböző társadalmi környezetek, valamint a vallásosság és a közömbösség szélsőségeit. Az *Évkönyv*ben található formában mindössze azt mutatják, kit milyen vallásban anyakönyveztek a születésekor (vagy a vallása megváltoztatásakor), de azt már nem, milyen szerepet játszott a vallás valakinek az életében és önmeghatározásában. Akkor is volt, ahogyan ma is van olyan társadalomfelfogás, melynek számára döntően fontos a származás meghatározó és statikus elképzelése, de a kiegyezés utáni időkben nagy társadalmi átrendeződések és tömegeket érintő helyváltoztatások sorozata indult el, melyek alkalmat kínáltak a kiinduló állapot felülírására. Az *Évkönyv* által "vegyesnek" nevezett házasságok felekezetenként és nemzetiségenként másféle, de szinte minden csoportban növekvő aránya például arra utal, hogy a születéskor bejegyzett vallás és a nemzetiség nem – illetve egyre kevésbé – akadályozta a különböző társadalmi csoportok közötti érintkezést.

A "nemzetiség" kategóriáihoz rendelt számok is megvilágítanak, s egyúttal eltakarnak összefüggéseket. A korabeli számlálóbiztosnak minden megkérdezett ember esetében vagylagosan kellett eldöntenie, melyik nemzetiségi kategóriába veszi fel őket. De előfordult-e olyasmi a korabeli Magyarországon, hogy jelentős méretű közösségek voltak többnyelvűek anélkül, hogy közben a közösség tagjai vagylagosan helyezték volna el magukat a nyelveik által sugallt nemzetiségek valamelyikében? Érzékelhető volt-e az ország bármely pontján olyan mértékű közömbösség a nemzetiségi kérdésben, mely a statisztikusok figyelmét is felkeltette? A válasz teljesen egyértelmű: tudunk ilyesmiről. A miniszterelnökség megbízásából a Statisztikai Hivatal által kiküldött bizottság jelentésében olvasható a következő részlet:

E nép a magyar és szlovák nemzetiséghez tartozás oly bizonytalan határán van, hogy épp oly joggal vehető magyarnak, mint szlováknak. Egyaránt beszél, s egyaránt használja mind a két nyelvet, az összeíró számlálóbiztosnak úgyszólván hangulatától

függ, hogy a magyarság vagy a szlovákok közé sorozza-e őket. Általánosságban az 1890. évi népszámlálás itt is inkább a magyarság számát igyekezett növelni, az 1900. évi összeírás az ez alkalommal kiadott szigorúbb utasítások eredményeképpen inkább szlováknak minősítette az ily bizonytalan elemeket; végeredményben azonban kérdéses, melyik járt el helyesen a kettő közül, mert a nép nemzetiségi hovatartozása mindkét időpontban bizonytalan volt, s 1890-ben épp oly kevésbé volt magyar, mint amilyen kevésbé szlovák 1900-ban. (MOL. Miniszterelnökség 1909. XXV. 181. Idézi Katus 2010: 393)

Az idézett részlet két időpontot (1890-t és 1900-at) említ. Valószínűtlen, hogy a "bizonytalanság" hirtelen alakult volna ki közvetlenül 1890 előtt, és ugyanilyen hirtelen szűnt volna meg rögtön 1900 után. Ez azonban azt jelenti, hogy a fenti módon leírt többnyelvű közösségekben nemzedékek nőhettek fel olyan kulturális környezetben, mely számára nem volt sürgetően fontos nemzetiséget választani.

Az efféle többnyelvű közösségeknek a nemzetiségi kérdés iránti közömbössége, érdektelensége a nacionalista politikusok és gondolkodók rémálma. Ők még azzal is tudnak valamit kezdeni, ha valamely közösség hozzájuk képest más nemzetiséghez tartozónak vallja magát, de az érdektelenség – mikor is az érdektelenség azt jelenti, hogy a nemzetiségre vonatkozó, vagylagosan feltett kérdésre a válasz nem az egyik felkínált lehetőség lesz, hanem vagy egyik sem, vagy mindkettő együtt – a legfontosabb fegyverüket hatástalanítja, és a létezésük értelmét vonja kétségbe.

A többnyelvű közösség közömbössége a nemzeti hovatartozás kizárólagosságának gondolata iránt nem teszi érdektelenné – mindössze valamelyest relativizálja és perspektívába helyezi – a nacionalizmusok történetének vizsgálatát. A nacionalizmus mellett az olyan fogalmak is viszonylagossá válnak, mint amilyen az asszimiláció és a multikulturalitás. Ez utóbbiak is pontosan ugyanabból a fogalmi rendszerből származnak, mint maga a nacionalizmus. A multikulturalitás elgondolásának egyik előfeltevése: több, önmagában tiszta (nemzeti, vallási) eset létezik és létezhet egymás mellett, egymással párhuzamosan. Még keveredhetnek is egymással, de mindig meg lehet mondani, mi és milyen eredménnyel keveredik mivel. A többnyelvű, de a kizárólagos nemzeti hovatartozás iránt kevés fogékonyságot mutató közösségek távlatából látszik, hogy a multikulturalitás voltaképpen a nacionalizmus logikai társa, toleráns változatban. Ugyanez vonatkozik, nagyjából, az asszimilációra is. A többnyelvű közösségekben nem pillanatszerű, végletes, állapotváltó hasonulás, hanem fokozatos kölcsönhatás megy végbe, és a közösség tagjaiban az egymást nem kizáró nemzetiségi identitások egymás mellett élhetnek – egy-egy személyen belül is. Ezt a helyzetet valószínűleg még az akkulturálódás (acculturation) és variánsai (enculturation, inculturation, biculturation) sem ragadják meg egészen pontosan, mert az ilyen közösségekben maga a viszonyítási alap, a norma is változik a kölcsönhatás során.

Mostanában még nem teljesen világos, mi minden adódik abból, ha a többnyelvű, de nemzeti hovatartozásukban nem elkötelezett közösségeket helyezük megfontolásaink középpontjába, de az már most is bizonyos, hogy a nemzeti, nemzetiségi hovatartozás is hosszadalmas, részletes előzetes vizsgálódást igényel, mielőtt még értelmezni lehetne a fenti táblázatok viszonyát. A nemzetiségi kérdésnek nagy szakirodalma van, de jellemző, hogy a Katus László által felvetett kérdéssel, a két- vagy többnyelvű közösségekben lezajló folyamatokkal és e folyamatok következményeivel kevesen foglalkoznak.

Az általános tankötelezettségről szóló törvény újraformálta a magyar művelődés feltételeit, lehetséges fejlődési pályáit, még akkor is, ha az írástudatlanok országos arányszáma

viszonylag lassan csökkent. De az immár írni-olvasni tudó tömegek megjelenése már önmagában is változtatott az irodalmi kultúra formáin és lehetőségein. 1869-hez képest, amikor az írni-olvasni tudók száma 3.593.175 volt, ez a szám 1890-re csaknem a kétszeresére nőtt. Ekkor már 6.725.646 magyarországi lakos tudott írni és olvasni. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 286) Hosszú évtizedekig tartó, de egyedi, visszafordíthatatlan és megismételhetetlen eseménysor kezdődött el az írástudás fokozatos terjedésével és az addig szinte kizárólag szóbeli úton terjedő hagyományok és viselkedési szokások környezetének változásával. A sajtó eleve fontos és egyre jelentősebb szerepét ebben az összefüggésrendszerben érdemes elhelyezni. A történelmi eseménysornak ezen az évtizedeken tartó szakaszán meglehetősen sokat számított, milyen olvasmányok, milyen sajtótermékek jutottak el az írni-olvasni éppen megtanult milliókhoz. A századforduló táján a legnagyobb lapbirodalmakat a katolikus egyház és a Szociáldemokrata Párt hozta létre.

Az olvasás történetével foglalkozó művekből lehet tudni, hogy az írástudatlanságból az írástudásba tartó átmenet közösségi szinten nem egyszerű állapotváltást jelent. (Fischer 2003) Walter J. Ong *Orality and Literacy* című műve – még a felfedezés lendületével – nagyjából tagolatlanul állította szembe egymással a szóbeliséget és az írásbeliséget. (Ong 1988) A közösségek olvasási kultúrájának azonban sok fokozata és módzata létezik. Például a közösség nagy része, akár a túlnyomó többsége még akkor is megrekedhet az olvasási kultúra valamely alacsony grádicsán, amikor szinte mindenki tud írni és olvasni. A 20. század elején Magyarország lakosságának többsége átlépett az írástudás küszöbén, de ezzel nem járt együtt a nyomtatott, pénzért árult, színvonalas szépirodalom rendszeres és tömeges fogyasztása – még akkor sem, ha számolunk a sajtóban megjelent szépirodalommal. Nem is járhatott. Ennek további előfeltételei lettek volna, de a műveltségi szint számottevő emelkedése, a polgári erények terjedése, a viszonylag széles körű gazdagodás és a szabadon eltölthető idő növekedése talán az ország átalakulásának következő fázisában jelenhettek volna meg sokak számára érzékelhető méretekben. Az általános kulturálódásnak ez a szakasza azonban elmaradt, és nem alakult ki olyan légkör sem, melyben az olvasás, a tanulás, a művelődés társadalmi szinten kapcsolódhatott volna össze a felemelkedéssel, a boldogulással és a társas viselkedés civilizált formáinak térhódításával. A kiegyezést követő évtizedekben időszerű társadalmi reformok (például a demokratizálódás, a birtokviszonyok és a társadalmi tagolódás átalakulása) nagyrészt elmaradtak, és ennek – sok egyéb mellett – az lett a következménye, hogy a magas irodalom közönsége mindmáig oly parányi, hogy a legjelentősebb írók közül még a legkelendőbbeket sem igen tudja eltartani pusztán piaci mechanizmusok révén. A társadalmi átalakulás szempontjából kedvező lehetőségeket is felvillantó, végső soron mégis elvesztegetett évtizedekben kell keresni annak a szakadéknak a kialakulását – illetve a szakadék jellegének és méretének a magyarázatát –, mely a kultúra csúcsait a legműveletlenebb rétegektől elválasztja. A szélső értékek, talán szükségképpen, mindig és mindenhol némi távolságból szemlélik értetlenül egymást, de a legkevésbé sem mindegy, milyen messze esnek egymástól, mekkora és miképpen iskolázott, miképpen szocializálódott rétegek helyezkednek el közöttük, s hogy e rétegek közül mikor melyik a hangadó.

Ha a műveltségi szakadékról esik szó, a következő adatokra lehet gondolni. Az *Évkönyv* különböző adatsoraiból azt lehet kiolvasni, hogy 1900-ban Magyarországon 2.384.122 gyerek járt a népiskola különböző osztályaiba, érettségit 3.508-an tettek, egyetemre pedig 9.057-en jártak. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1900: 328, 359, 362) Ezek az adatok minden bizonnyal azt jelentik, hogy miközben milliós számokra volt szükség az írni-olvasni tanulók összeírásához, a rendszeresen, mintegy életvitelszerűen nehéz olvasmányokkal találkozók száma – nem az éppen a tanulmányaikat folytatók körében, hanem a teljes népességben – még

legjobb esetben is mindössze néhány tízezer lehetett. Az érettségizők csekély száma megerősíti, amit egyébként is sejteni lehet: ekkoriban az érettségi választotta el mindenki mástól azokat, akiket nagyjából a mai értelemben is értelmiséginek lehet tekinteni. Az egyetem az érettségi logikus, de nem szükségszerű folytatása volt. Az érettségi birtokában bárki beiratkozhatott az egyetemek különböző fakultásaira. A műveltségi szakadék meglétéről más statisztikai adatokból is meg lehet bizonyosodni. Az *Évkönyv* 116.462 értelmiségit tartott számon 1890-ben. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 283) Közülük azonban sokakat, a nagy többséget nem lehet a korabeli magyar szépirodalom rendszeres vásárlójának tekinteni. A néptanítók 23.313 fős csoportjának a fizetése még szerény megélhetésre is alig futotta. De – mások mellett – a közigazgatás 25.353, a közegészségügyi szolgálat 17.819 és az egyházi szolgálat 19.184 fős csoportjainak számottevő része is kívül esett a kortárs magyar szépirodalom könyveit gyűjtő olvasók körén. A minimális iskolázottságú milliók és a műveltnek mondható, mindenesetre iskolázott – napilapokat nagy valószínűséggel, de könyveket nem okvetlenül vásárló – néhány tízezer között szinte átmenetek nélküli, éles határ húzódott.

Röviden visszatérve az irodalomra: a történelmi jelentőségű korszakváltás ismeretében nem látszik merő véletlennek, hogy a 19. század utolsó harmadában, a szóbeliségnek és az írásbeliségnek éppen ezen a határvonalán került előtérbe az irodalmi történetmondásban a szóbeliségnek az a formája, melyet anekdotának szokás nevezni. A szépirodalom a szóbeliségre vezette vissza, élőbeszédbeli műfajként alkotta meg az írott irodalmiság keretein belül az anekdotát. Más szavakkal fogalmazva: az anekdota merőben és tisztán a fikciós történetmondás írói leleménye ugyan, de a korabeli sikerének megvolt a maga társadalmi indokoltsága.

3. Vasút, posta, nyomda, kiadó, könyvesbolt, hirdetés

A kiegyezés alapvetően változtatta meg az ország életét – minden egyes család mindennapi életvitelének szintjén is. A kis településekre is, vagy legalább a közelükbe eljutó országos hálózatok (vasút, posta, bank, iskola, kórház) kiépülése vehető a nagy átalakulásnak a kortársak számára legnyilvánvalóbb, legközvetlenebbül érzékelhető jelének. Nyilván nem lehetett nem észrevenni például, hogy a gyerekek reggelente iskolába indultak.

Számolni kell azzal is, hogy az ország számára a korszak gazdaságtörténeti értelemben összességében sikeresnek tekinthető, volt legalábbis páratlanul sikeres szakasza:

Az 1887 és 1898 közötti időszak a magyarországi tőkés gazdaság százéves történetének legjelentősebb fellendülési szakasza volt. A beruházások volumene és a hitelintézetek tőkeállománya egy évtized alatt megháromszorozódott; a szén-, vasérc- és nyersvastermelés megkétszereződött. Több mint 7000 km új vasútvonal épült, a gyáripar termelésének üteme pedig elérte az évi 7%-ot. (Katus 1978: 265)

A nagy fellendülést végső soron a kiegyezés tette lehetővé. Az 1873-ban kezdődött hatalmas, évtizedekig elhúzódó világ gazdasági válság (az ún. "long depression"), mely – egyebek mellett – jelentős mértékben átrendezte Anglia és Németország egymáshoz viszonyított gazdasági erejét, nem tudta tartósan lefékezni Magyarországnak a kiegyezéssel megindult (és a válság kirobbanásáig sok botladozást, panamát és botrányt is magában foglaló) gazdasági fejlődését.

Jóllehet a világválság évtizedei során a mezőgazdasági termékek ára a harmadára esett vissza (miközben a vasé nem ugyanilyen arányban, hanem csak a felére csökkent), a termelésbe újonnan bevont területek, a gazdálkodás átalakulása és az újonnan létrejött vasúti hálózat kedvező díjszabásának köszönhetően még így is bőven megérte közeli és távoli piacokon – a Monarchia egységes belső piacán és a Monarchián kívül – értékesíteni a mezőgazdasági termékeket. De nemcsak a mezőipar környékén jöttek létre számottevően nagy vállalkozások és halmozódtak fel hatalmas vagyonok, hanem a bányáiparban és a gépgyártásban is.

Külső és belső nem független egymástól: a korabeli újságok jellege és rovatbeosztása – bár a különböző lapoknak időnként voltak sajátos hagyományai – számos vonásban külső tényezőkkel, végső soron pedig az ország átalakulásával magyarázható. Nyilvánvaló például, hogy az ország egész területén terjesztett napilapok, melyek fellépés, komolyság, felelősségtudat és hanghordozás tekintetében jól érzékelhetően a Parlamenthez mérték magukat, előfeltételként igényelték a vasúthálózat megfelelő mértékű kiépülését. Az 1850-es években még hetekig tartott a postai szállítás Budapestről Kolozsvárra, márpedig frissesség nélkül a napilapok keveset érnek. A lapok egyes rovatai pedig annak függvényében alakultak, milyen más sajtótermékek léteztek egy-egy lappal párhuzamosan. A szakmai lapok létrejöttével bizonyos típusú cikkek, tanulmányok immár nem a napilapokban, hanem a megfelelő szakközlönyökben találták meg a helyüket.

Az *Évkönyv* egyes köteteiből a következő adatokat lehet megtudni a postán szállított lapok számáról. (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1910: 405)

év	1881	1890	1900	1910
példányok ezrekben	28.426	56.303	96.356	154.961

1881 és 1890 között megduplázódott az eladott sajtótermékek száma, 1890 és 1900 között majdnem ismét megduplázódott. 1900 és 1910 között viszont már csak nagyjából a másfélszeresével bővült a postai úton értékesített lapok száma.

Továbbra is a technikai feltételek felől közelítve a sajtó kérdéséhez, a nyomdákhoz jutunk. A nyomdák számának alakulásáról valamivel nehezebb megbízható adatokat találni, mint az írástudásról, a vasútvonalak hosszáról vagy a vasúton szállított sajtótermékek számáról. A *Statisztikai Évkönyv*nek erre az időszakra eső köteteiben nincs ilyen rovat, *Magyar Könyvszemle* pedig meglehetősen későn, 1899-ben kezdte el rendszeresen közzétenni a nyomdák adatait.

Ballagi Aladár könyvében, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése, 1472-1877* című műben olvashatjuk a következőket:

Midőn nemzetünk 1860-ban újra föllélegzett, a szabadabb szellem nyomdáink számát is tetemesen szaporította. Ez évben, ifj. Emich Gusztáv és Szabó József nyomdászok adatai szerint Pesten már 12 nyomda létezett, u. m. Trattner Károlyi, Landerer és Heckenast, Beimel J. és Kozma Vazul, Emich Gusztáv, Müller Emil, Herz János, Engel és Mandelló, Werfer Károly, Wodianer Fülöp, Gyurián József, Bucsánszky Alajos és Boldini Róbert nyomdái. Csak ős Buda maradt hátra, a maga megcsontosodott két nyomdájával, az egyetem és Bagó Mártonéval. A szoros értelemben vett Magyarország vidéki városaiban pedig 54 intézet működött. (Ballagi 1878: 61)

Szintén Ballagi könyvéből származnak az adatok, melyeket a következő táblázatban lehet összefoglalni: (Ballagi 1878: 61, 67)

év	nyomdák Budapesten	nyomdák vidéken
1866	17	105
1877	51	198

Megfontolandó Ballaginak a következő véleménye is:

A nyomda-szaporodás legfőbb emeltyűjét a szerencsésebb alakulású politikai viszonyokban kell keresnünk. Ennek nyilvánulása, a tán nagyon is buján tenyésző hírlapirodalom. (Ballagi 1878: 67)

Az idézett részlet ugyan nem állítja, de kézenfekvő volta miatt érdemes megemlíteni azt az elképzelést, mely szerint a nyomdák számának növekedését valamiképpen az újságok iránt mutatkozó igény kényszerítette volna ki. E gondolat valószerűtlenségét történetesen éppen Ballagi számaival lehet megmutatni. Ballagi Budapesten kívül 121 települést sorol fel, melyek 1877-ben nyomdával rendelkeztek. Szinnyei Józsefnek a *Vasárnapi Újságban* közzétett adatai viszont azt mutatják, hogy 1877-ben (és 1878-ban) mindössze 71 vidéki városban jelent meg valamilyen sajtótermék. (Szinnyei 1877; Szinnyei 1878) Az eltérés, 50, a két szám között nem csekélység: kapacitás lett volna, de a nyomdával rendelkező települések tetemes részén *nem* jelent meg újság. Ezt a megállapítást nem módosítja érdemben az sem, hogy Ballagi számaira válaszul, részben Ballagit korrigálva, a *Magyar Könyvszemle* is közzétette a nyomdák adatait a következő évben, 1878-ban. (*Magyar Könyvszemle* 1878: 153-159) A két lista összehasonlításából az derül ki, hogy 1878-ban még mindig 31, nyomdával rendelkező településen nem volt helyi lap, ugyanakkor a két évben, 1877-ben és 1878-ban mindössze 5 olyan település volt, melynek volt már (máshol előállított) lapja, de nem volt nyomdája. A két szám (1877-ben 50, 1878-ban 31 település nyomdával, de újság nélkül) közötti különbség részben nyomdák megszűnéséből, részben új lapok indulásából adódik. Következésképpen nem lehet igaz, hogy a "buján tenyésző" hírlapirodalom vezetett volna a nyomdák számának szaporodásához, hanem sokkal inkább az történhetett, hogy a nyomdák tulajdonosai gondolkodhattak el azon, egyéb tevékenységeik mellett ne indítsanak-e valamilyen – jó esetben rendszeres üzletmenetet, tervezhető bevételt, ismertséget és politikai befolyást hozó – lapot, ha a nyomda már egyébként is megvolt. S ha, végül, számolunk azzal is, hogy az 1878-ban fennálló 281 lapból 1899-ben már csak 45 élt, ugyanakkor az 1878-ban működő 185 vidéki nyomdából 1899-ben 68 még mindig létezett, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a nyomdák jóval stabilabb intézmények voltak, mint az egyes lapok. Némi túlzással azt is lehetne mondani: lapok jöttek, lapok mentek, a nyomdák maradtak. Ez azonban egyúttal azt jelenti, hogy nem azoknak a lapoknak volt jó esélyük a fennmaradásra, melyeket valamilyen, nyomdával nem, csak nemes célokkal és szép ideálokkal rendelkező társaság indított el, hanem amelyek mögött tulajdonosként nyomdák álltak.

A továbbiakban a "Szinnyei" szó Szinnyei Józsefen kívül Szinnyei munkatársaira, Fitos Vilmosra, Horváth Ignácra, Kereszty Istvánra és Zászló Jánosra is utal. (Fitos Vilmos 1910, Horváth Ignác 1901-1909, Kereszty István 1901-1911, Szinnyei József 1962-1904, Zászló János 1905-1906)

Ballagi és Szinnyei számainak összevetése érdekes, mert egyrészt rávilágít arra, hogy a nyomdai kapacitás növekedése messze megelőzte a lapok igényeit, másrészt kiderül belőle, hogy a Budapesten nagyjából ugyanekkor létrejött nagy nyomda- és sajtóbirodalmak a legkevésbé sem gátolták a vidéki nyomdák és vidéki lapok szaporodását. Az országos lapok

egy-egy településen nagyon más közönséget nem vehettek célba, mint amelyik a helyi újságokat is olvasta (és ez fordítva is igaz), ugyanakkor a két laptípus egészen más szükségleteknek felelt meg. Más szavakkal fogalmazva: a különböző típusú lapok – a kezdeti idők után – nemigen zavarták egymás köreit. Nem elsősorban egymással versenyeztek olvasókért, hanem a saját kategóriájukon belüli vetélytársakkal. Mindenesetre a *Magyar Könyvszemle* 1899-ben már 282 településen 791 nyomdát tartott számon. (*Magyar Könyvszemle* 1899: Melléklet 1-16) Közülük 191 volt Budapesten.

A kiegyezés után jött létre számos olyan nagy nyomda- és kiadóvállalat Budapesten, melyek még a századfordulón is jelentős – bizonyos vonatkozásokban döntő – súllyal voltak jelen a magyar kulturális életben.

Emich Gusztáv (1814-1869) vállalkozásai sok átalakuláson mentek keresztül: Emich először a könyvkereskedés mellett kezdett el könyvkiadással – még Petőfi életében – foglalkozni, majd ezeket a lapkiadás (*Honderű, Reform*) és a nyomda követte. Ő adta ki 1850-től a *Pesti Naplót*, majd 1852-ben megszerezte a lapot előállító nyomda tulajdonjogát is. Röviddel a halála előtt, 1868-ban alapította meg az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatot. A *Pesti Napló* (1850-1939) és különböző akadémiai kiadványok mellett más lapokat is kiadott. Közéjük tartozott *Budapesti Hírlap* (1853-1860). Az újság címe 1860-ban *Sürgöny* lett, és ezzel a címmel 1867-ig létezett. 1864-ben és 1867-ben Kecskeméthy Aurél szerkesztette. A *Hon* 1863 és 1882 között jelent meg Jókai Mór szerkesztésében. A *Koszorú* (1863. január 4.–1865. június 25.) Arany János lapja volt. Szintén Emich kiadványai közé tartozott a *Szépirodalmi Lapok* (1853. január 2. – 1853. június 30.) Pákh Albert és Gyulai Pál szerkesztésében. A *Pesti Napló* mellett Emich elindított egy másik hosszú életű újságot, a *Fővárosi Lapokat* (1864-1903), melyet szinte az első időktől 1892-ig Vadnai Károly szerkesztett. Az Athenaeumnak saját papírgyára is volt.

Heckenast Gusztáv (1811-1878) nyomdai vállalkozása, melynek 1848-1849 utáni fennmaradásában komoly szerepet játszott az 1854-ben indult *Vasárnapi Újság* tartós sikere, 1873-ban alakult át a Franklin Társulattá (Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Rt.). Heckenast kiadványai közé tartozott Arany János *Szépirodalmi Figyelője* (1860. november 7. – 1862. október 30.), Toldy István *Nemzeti Hírlapja* (1874. december 22. – 1879. június 30.) és Gyulai Pál *Budapesti Szemléje* (1873-1944).

Más kiadóknak és nyomdáknak vagy kevesebb nevezetes lapjuk volt, vagy megszűntek a századforduló idejére. A következő táblázat néhány nagyobb kiadó és nyomda (Franklin, Athenaeum, Akadémia, Eggenberger, Révai, Lampel, Singer és Wolfner, Légrády, Hornyánszky Viktor, Pallas) éves könyvtermését mutatja öt éves ugrásokkal 1880 és 1914 között. (Petrik é.n.)

Év	össz.	Fran.	Ath.	Ak.	Egg.	Rév.	Lam.	Sing.	Lég.	Hor.	Pall.
1880	1227	77	38	35	56	4	55	1	11	11	0
1885	2032	99	64	55	46	51	67	5	29	18	20
1890	1859	143	58	35	72	31	110	70	18	48	53
1895	2019	96	88	45	68	17	133	74	16	60	29
1900	3846	296	196	47	46	18	180	96	20	89	109
1905	4125	275	154	48	7	64	121	75	19	91	101
1910	4505	310	173	62	17	20	152	101	17	104	106
1914	4549	310	99	37	9	11	50	76	13	64	116

Σ		6892	4231	1618	1638	1252	3184	1928	1054	2094	2240
---	--	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

A táblázat második függőleges rovata azt mutatja, összesen hány könyv jelent meg az adatbázis szerint Magyarországon az adott évben. Az utolsó vízszintes rovat pedig a kiadók által összesen (tehát nem csak 1880-1914 között) megjelentetett könyvek számát jelöli.

A nagy kiadók könyvei az ország éves könyvtermésének mindössze a 20-30 százalékát teszik ki. Érdekes megnézni a nagyobb vidéki városokban kiadott könyvek számát is.

város	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1914
Arad	13	17	9	19	21	22	24	34
Debrecen	31	44	25	22	50	92	75	66
Eger	25	27	11	13	36	24	42	21
Győr	10	20	9	26	23	31	31	28
Kassa	13	25	13	18	36	45	37	24
Kolozsvár	36	44	50	46	72	100	130	129
Nagyvárad	11	17	14	9	20	28	32	34
Pécs	2	18	14	17	37	34	14	26
Pozsony	22	41	55	42	70	53	40	54
Sopron	6	12	7	8	13	13	21	16
Szeged	8	31	29	28	66	57	54	28
Temesvár	10	13	14	16	28	40	46	42

Feltűnő, hogy Kolozsvár, melyet időnként mint „Erdély fővárosát” emlegették, milyen magasan kiemelkedik a többi város közül. Egyébként pedig a két táblázat alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy az évente megjelenő könyvek nagy többségét nem a budapesti nagy kiadók és a vidéki városok nyomdái állították elő, hanem a megannyi – budapesti és vidéki – kis nyomdában készültek.

A könyvkiadás mellett a helyi lapok számának alakulása is érdekes. A következő táblázatban – Szinnyei alapján – néhány nagyobb település adatai találhatók:

	1870	1875	1880	1885	1890	1896	1900	1905	1910
Arad	2	1	1	4	5	5	13	14	27
Baja	-	1	2	2	1	1	3	3	4
Balassagyarmat	-	1	2	2	3	2	5	3	6
Békéscsaba	-	1	3	3	3	3	3	10	11
Debrecen	5	7	8	9	7	10	15	23	13
Eger	3	6	10	6	7	6	7	8	8
Esztergom	2	3	5	4	4	7	7	8	8
Félegyháza	-	1	2	3	2	3	2	3	1
Gyöngyös	-	1	3	3	3	3	5	4	7
Győr	3	3	5	9	11	10	9	18	21
Gyula	2	1	2	1	2	1	2	4	3
Hódmezővásárhely	-	2	3	4	4	4	4	6	7
Kalocsa	-	1	2	2	5	3	3	4	4
Kaposvár	-	1	3	5	5	4	5	8	11
Kassa	1	4	5	4	5	6	8	8	7

Kecskemét	-	1	2	6	5	3	12	12	11
Kolozsvár	4	9	11	16	21	26	22	31	31
Komárom	-	1	2	6	3	4	3	9	8
Losonc	-	1	2	1	2	3	1	2	5
Makó	-	1	2	2	2	2	4	6	6
Máramarossziget	3	2	3	2	3	4	5	10	6
Marosvásárhely	1	3	2	2	2	3	8	15	10
Miskolc	1	1	3	4	5	4	8	13	14
Nagybánya	-	-	3	1	1	1	2	4	8
Nagykanizsa	4	3	2	6	4	3	2	4	5
Nagyvárad	2	2	7	4	6	9	13	19	17
Nyíregyháza	2	4	2	3	4	4	2	4	8
Pápa	-	1	3	3	5	3	4	5	8
Pécs	5	4	3	6	7	6	11	6	10
Sopron	-	2	2	3	6	5	10	27	25
Szabadka	-	2	3	3	4	8	6	11	19
Szatmárnémeti	2	1	2	4	6	6	6	9	16
Szeged	3	5	2	4	7	7	15	21	23
Székesfehérvár	-	3	3	7	4	3	6	12	7
Szentes	-	1	2	2	2	2	4	4	6
Szolnok	-	1	2	5	4	3	5	8	8
Szombathely	1	2	4	5	7	8	6	13	18
Vác	-	4	2	1	3	1	2	3	8
Veszprém	1	-	2	7	6	5	7	6	7
Ungvár	3	1	4	5	5	6	5	5	8

A korábbi táblázat ismeretében már nem igazán meglepő, hogy Kolozsvár ebben a tekintetben is az élen állt. Az sem tekinthető meglepőnek, mennyire együtt mozog az egy-egy városban kiadott könyvek és az ugyanott megjelenő lapok száma – felfelé is, lefelé is. Szintén nem meglepő, hogy a legtöbb könyvet és lapot kiadó városokban volt a legtöbb nyomda is.

Mivel azonban a nagy könyvkiadók és könyvnyomdák listája nem feltétlenül esik egybe a nagy lapkiadókkal és lapnyomdákkal, a *Magyar Könyvszemle* adatai alapján meg kell nézni azt is, mely kiadók (nyomdák) rendelkeztek a legtöbb sajtótermékkel egy-egy időpontban. A Szinnyei által közölt adatok konzisztenciája azonban nem teszi lehetővé részletes vizsgálódást. Mindössze két év, 1905 és 1910 adatai állíthatók értelmesen egymás mellé, de még ez a rövid adatsor is figyelmet érdemel:

nyomda, kiadó	lapok száma 1905-ben	lapok száma 1910-ben
Világosság	24	55
Stephaneum	39	47
Franklin	40	41
Pallas	40	39
Pátria	31	38
Hornyánszky Viktor	31	32
Globus	25	31
Athenaeum	33	28
Wodianer	19	15

Európa	12	11
Budapesti Hírlap	14	6
Légrády	13	7
Singer és Wolfner	3	3

A táblázat első két rovatában szereplő cégek – 1910-ben a legjelentősebbek – nem szerepelnek a nagy könyvkiadók listáján. Az 1899-ben alakult Stephaneum a Szent István Társulat egyesített üzemének részvénytársasága, az 1905-ben létrejött Világosság pedig a Szociáldemokrata Párt nyomdája volt. Sem a Stephaneum, sem a Világosság nem elsősorban könyvkiadóként működött, hanem lapok kiadására szakosodott. A későbbi fejlemények miatt említést érdemel, hogy egyes kiadványaikban éppen a két legnagyobb lapkiadó hagyta el az elsők között a szépirodalmi rovatot.

A fenti táblázat egyik legfeltűnőbb adata is figyelmet érdemel. A Singer és Wolfner cég lapkiadói tevékenysége – szemben más cégekével – egyáltalán nem állt arányban a könyvkiadói súlyával. A Singer és Wolfner cég láthatóan nem sok különböző lapot akart kiadni, ekkoriban például nem is próbálkozott napilappal vagy politikai hetilappal, hanem mindössze néhány sikeres lapra korlátozta a működését. A cégnek 1910-ben három lapja volt:

Új Idők. Szerk. Herczeg Ferencz. Tul. Singer és Wolfner. Nyom. a Bp. Hirl. ny. XVI. évf. Megj. het. 16 K, száma 40 f.

Az Én Újságom. Szerk. Pósa Lajos. Kiadó Singer és Wolfner-czég. Nyom. Hungária. XXI. évf. Megj. vasárnap. 10 K, száma 20 f.

Magyar Lányok. Szerk. T. Tutsek Anna. Tul. Singer és Wolfner. Nyom. Hungária. XVI. évf. Heti. 12 K, száma 30 f.

A sok lappal rendelkező cégek viszonylag könnyebben engedhették meg maguknak egyik vagy másik újságjuk átalakulását vagy megszűnését, mint a Singer és Wolfner. Jó lenne tudni, hogy az *Új Idők* fennmaradásában – állítólagos önfenntartásában – mekkora és milyen szerepet játszott az a különleges, egyedi viszony, mely a lapot a kiadójához fűzte.

Létezik olyan csoportja is a nyomdatermékeknek, mely a korszakra szinte árulkodóan jellemző átmenetet alkot az egyedi könyvek és az időszaki sajtó között. A könyvsorozatok átmeneti jellegét mutatja, hogy közülük némelyeknek nemcsak számozása, hanem évfolyamjelzése is volt. A századforduló irodalmát tárgyaló műben minden bizonnyal részletesen kellene vizsgálni – például a kánonalkotó igyekezetük miatt – ezeket a sorozatokat (sajátosságait, összetételüket, reprezentativitásukat), itt most azonban mindössze az időszaki sajtó határeseteként jönnek elő.

A kortárs hazai irodalom szempontjából a legnagyobb, illetve legfontosabb sorozatok a következők voltak. Az adatok forrása ezúttal is Petrik, zárójelben pedig néhány jellemző név a kortárs magyar szerzők és fordítók közül.

Athenaeum olvasótára. Budapest, 1892–1905. Athenaeum.
(Jókai Mór, Tolnai Lajos, Thury Zoltán, Benedek Elek, Justh Zsigmond, Malonyay Dezső, Ábrányi Kornél, Ambrus Zoltán, Papp Dániel, Tormay Cecile, Rákosi Viktor)

Athenaeum könyvtár. Bp., 1911–1920. Athenaeum.

(Kóbor Tamás, Biró Lajos, Heltai Jenő, Szini Gyula, Móricz Zsigmond, Bródy Sándor, Cholnoky László, Krúdy Gyula)

Egyetemes regénytár. Budapest, 1-27. évf. (1885-től, évfolyamszámozás 1886-tól.)
Singer és Wolfner.

(Mikszáth Kálmán, Tolnai Lajos, Petelei István, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Thury Zoltán, Benedek Elek, Heltai Jenő, Lovik Károly)

Filléres Könyvtár. Szerkeszti Pósa Lajos. 1 – 94. kötet. Bpest, 1895–1900. Singer és Wolfner.

(Mikszáth Kálmán, Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Thury Zoltán, Bródy Sándor, Benedek Elek, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Pósa Lajos)

Fővárosi Színházak Műsora. 1 – 255. szám. Szerkeszti (1–29.) Szomaházy István, azután Hevesi Sándor. Budapest, 1898–99. Vass József. (Lampel Róbert.)

Fővárosi Színházak Műsora. Szerk.: Incze Sándor. Bp., 1911–1920. Lampel.
(Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső)

Legjobb könyvek. Budapest, 1897 – 1919. Légrády-Testvérek.

(Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Kóbor Tamás, Szini Gyula, Móricz Zsigmond, Jókai Mór, Rákosi Viktor, Erdős Renée, Biró Lajos, Ambrus Zoltán, Cholnoky László)

Magyar Könyvtár. Szerkeszti Radó Antal. 1–200. füzet. Budapest, (1897–1920.)
Lampel Róbert.

(Rákosi Viktor, Szabolcska Mihály, Ágai Adolf, Jókai Mór, Ambrus Zoltán, Mikszáth Kálmán, Tolnai Lajos, Papp Dániel, Heltai Jenő, Ignótus, Krúdy Gyula, Ady Endre, Biró Lajos, Beöthy Zsolt, Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Szini Gyula, Nagy Endre)

Modern Könyvtár. Szerkeszti Gömöri Jenő. Budapest, Politzer Zs. és fia. (Athenaeum.)

(Kosztolányi Dezső, Szini Gyula, Cholnoky Viktor, Biró Lajos, Kaffka Margit, Kóbor Tamás, Csáth Géza, Nagy Lajos, Somlyó Zoltán, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, Németh Andor, Lukács György, Balázs Béla, Bródy Sándor)

Monologok. Vig és komoly magánjelenetek. 1–91. füzet. Budapest, 1888 – 1910.
Singer és Wolfner.

(Thury Zoltán, Heltai Jenő, Benedek Elek, Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Nagy Endre, Herczeg Ferenc, Krúdy Gyula)

Mozgó Könyvtár. Budapest, 1908–1911. Schenk Ferenc.

(Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Krúdy Gyula, Biró Lajos, Ambrus Zoltán, Csáth Géza, Rákosi Viktor,

Nyugat Könyvtár. Szerk.: Fenyő Miksa–Hatvany Lajos. Bp., 1911. Athenaeum.

A Nyugat folyóirat könyvei. Budapest., 1916. Nyugat. kiad.

(Hatvany Lajos, Babits Mihály, Bródy Sándor, Krúdy Gyula, Csáth Géza, Ady Endre, Szép Ernő, Tersánszky Józsi Jenő, Szomory Dezső, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond)

Tevan-könyvtár. Békéscsaba, 1912–1919. Tevan A.

(Karinthy Frigyes, Ady Endre, Nagy Lajos, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső, Kaffka Margit, Somlyó Zoltán, Krúdy Gyula)

Olcsó Könyvtár. Budapest. 1875 – 1920. Franklin-társ.

(Ez az ellenpélda. A könyvsorozatot Gyulai Pál, később pedig Heinrich Gusztáv szerkesztette, akik 1920-ig hozzávetőleg kétezer könyvet adtak ki, de egyetlen kortárs

magyar szerzőnek sem találtak helyet a sorozatban. Az ízlésük valahol Arany Jánosnál és Kemény Zsigmondnál dermedt meg.)

Összefoglalóan ezúttal csak annyit érdemes a listához hozzáfűzni, hogy – az Olcsó Könyvtár kivételével – mindegyik sorozat azt sugallta, hogy a kortárs magyar irodalom a kultúra elhanyagolhatatlanul fontos eleme volt.

4. A lapok száma, keletkezése, fennmaradása és megszűnése

Az időszaki sajtótermékek száma a 19. századi Magyarországon – ha a Szinnyei által évtizedeken át közölt adatokból indulunk ki – nem véletlenszerűen, hanem erősen érvényesülő szabályszerűség szerint alakult. A lapok „száma” ebben az összefüggésben természetesen nem példányszámot, hanem a különböző napilapok, hetilapok, folyóiratok (például: *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Egyetértés*, *Vasárnapi Újság*, *Arad és Vidéke* stb.) összességét jelenti. Vegyük fel szabályszerűségnek a következőt: a különböző időszaki sajtótermékek száma tíz évente megkétszereződött, és 1830-ban tíz lap volt. Az induló állapot és a növekedés mértékére vonatkozó feltevés jóslásokat enged meg. Ezek szerint például 1880-ban 320, 1900-ban pedig 1280 lapnak kellett lennie.

Néhány nagy, de magyarázható eltérést leszámítva a feltevés alapján kapott számok meglehetősen közel állnak a Szinnyei József által közölt adatokhoz. A nagy eltérések az 1848-49-re, az abszolutizmus időszakára, a millenium utáni egy-két évre, valamint a 20. század első évtizedének végére esnek. 1849-49-ben, valamint a millenium után a jóslhatónál több, Világostól a kiegyezésig viszont a vártnál jelentősen kevesebb időszaki sajtótermék jelent meg Magyarországon. Ezek az eltérések nagyon is érthetők, a századforduló utáni visszaesés pedig talán az évszázados tendencia végét jelöli:

Év	Várt	Tényleges	Vég	Indul	1890	1900	1910
1830	10	10					
1840	20	26					
1847		33					
1848-1849		86					
1850	40	9			3	3	3
1854		20			1	1	1
1860	80				2	2	2
1861		52	12	7	2	1	1
1862		65	10	10	4	4	4
1863		80	23	8	4	4	3
1864		70	14	?	2	2	2
1865		75	15	13	2	2	1
1866		81	12	13	4	4	4
1867		80			9	8	8
1868		140	23	18	8	8	8
1869		163	42		11	11	11
1870	160	146	25	37	9	7	6
1871		164	40	54	10	8	8
1872		198	71	45	9	9	9
1873		201	61	49	13	13	13
1874		208	38	61	16	9	7

1875		246	50	44	11	9	9
1876		240	64	70	14	14	10
1877		268	40	49	15	9	9
1878		281	60	82	16	15	15
1879		321	74	103	15	13	11
1880	320	368	124	74	37	19	15
1881		356	47	87	21	14	11
1882		412	89	80	38	20	16
1883		427	54	100	27	19	15
1884		482	96	92	33	20	12
1885		494	81	85	31	22	19
1886		516	94	93	37	18	18
1887		539	103	88	48	22	15
1888		561	70	89	40	18	15
1889		600	79	87	83	20	15
1890	640	636	92	75	116	23	17
1891		645	83	101		34	28
1892		676	81	107		34	23
1893		699	73	104		31	31
1894		735				51	43
1895		806				35	23
1896		801				54	44
1897		1100				61	33
1898		1207				72	40
1899		1103				112	45
1900	1280	1132				167	39
1901		1156					43
1902		1216					61
1903		1262					101
1904		1330					71
1905		1615					62
1906		2292					84
1907		2069					82
1908		2059					119
1909		2056					157
1910	2560	1680					249

A várt és a tényleges számok (a második és a harmadik oszlop) viszonyát folyamatában érdemes szemlélni. Ha megnézzük az 1870. évhez kapcsolódó számokat, azt látjuk, hogy a feltevés szerint ebben az évben 160 időszakai sajtóterméknek kellett volna lennie, valójában azonban mindössze 146 jelent meg. Ha azonban figyelembe vesszük a megelőző és következő év adatait (163, 164), akkor azt látjuk, hogy az általános tendencia ebben az időszakban is érvényesült, és az 1870. évi adat mindössze a máskor is észlelhető, a tendencia szempontjából nem különösebben izgalmas fluktuáció eredménye.

A táblázat negyedik és ötödik oszlopa azt mutatja (szintén Szinnyi alapján), hogy az adott évben hány lap szűnt meg és hány lap indult újonnan. A táblázat utolsó három oszlopában az egyes lapok évfolyamjelzéséből kikövetkeztetett számok láthatók. Vagyis ezekből az

oszlopokból az derül ki, hogy a vízszintes sorokban mutatott években indult lapokból hány élt még 1890-ben, 1900-ban és 1910-ben.

A statisztikai adatok – nagyjából 1830-tól a 20. század első évtizedének közepéig – meglehetősen jól közelítenek a feltevés által jósolt számokhoz. Bizonytalansági tényezőként ehhez rögtön hozzá kell tenni néhány fenntartást. Először is, az adatokat Szinnyi óta nem számolta újra senki, ő pedig részben a saját gyűjtése, részben a Nemzeti Múzeum Hírlaptárába beérkezett köteles példányok alapján dolgozott. A Hírlaptár állományát időről időre a más könyvtárakban és magángyűjteményekben fellelhető lapokkal egészítették ki. Nehezítette Szinnyi helyzetét az is, ha az újonnan induló lapok példányai késve érkeztek a könyvtárba. Ilyenkor ezek a lapok kimaradtak az éves statisztikából. Valószínűleg ilyen és hasonló esetlegességekből adódnak Szinnyi számsorainak nyilvánvaló, sok esetben szinte abszurd furcsaságai, például az, hogy a fennálló, megszűnő és induló lapok számából szinte soha nem kapjuk meg a következő évben létező lapok számát. Az ilyen eltérések számos esetben jelentősek. De – megfelelően olvasva – az adatok még így is tanulságosak. Az adatok felülvizsgálatáig pedig Szinnyi számait lehet alapul venni.

Az imént említett, 1870-eshez hasonló visszaesések talán nem túl érdekesek, ám magából a jelenségből rögtön újabb következtetés adódik. Az évről évre megszűnő lapokra vonatkozó adatokból látszik, hogy a sajtótermékek számának emelkedése mögött nem gépies gyarapodás, mikor is az újonnan induló lapok egyszerűen hozzáadódnak a már létezőkhöz, hanem dinamikus folyamat állt. A lapokat felvevő piac ugyan gyors ütemben bővült a 19. század során, ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy ami létrejött, fenn is tudott maradni. A tíz évenkénti kétszereződés úgy jött létre, hogy közben folyamatosan megszűntek azok a lapok – újonnan indulók és régebbiek egyaránt –, melyek anyagilag lehetetlen helyzetbe kerültek. Például egyedül 1880-ban 124 lap szűnt meg. Ez a szám első ránézésre talán irreálisan magasnak látszik, de ehhez a számhoz rögtön két kiegészítés tartozik. Egyrészt az előző évben – a korábbi évekhez viszonyítva – sok (103) lap indult, tehát volt minek megszűnnie. Másrészt a következő évben, 1881-ben, már csak 47 – vagyis meglepően kevés – lap ért véget. A két év laphalálzási átlaga már jól illeszkedik a megelőző és következő számokhoz. Egyébként pedig az 1879-ben indult 103 lapból 1890-ben már csak 15 létezett, és a következő évben, 1880-ban indult 74 lapból pedig 37 maradt fenn 1890-ben. Ez a szám újabb 10 év elteltével ismét megfeleződött, és a lapok közül már csak 19 maradt életben.

A táblázatban található számok minden bizonytalanság ellenére elég jól mutatják, milyen sok lap hullott el az idők során. 1880-ban a várható 320-szal szemben, Szinnyi szerint, 368 lap létezett, 1890-ben pedig a várható 640-nel szemben 636. A lapok számának duplázódása azonban úgy ment végbe, hogy ebben az időszakban 931 lap szűnt meg létezni. (Az induló lapok számát – sajnos – nem érdemes összeadni.) Hatalmas volt tehát a lapok cserélődése. A duplázódás miatt a századforduló táján a létező lapoknak nagyjából a fele bizonyosan az elmúlt évtizedben indult, de a régi lapok kirotálódása miatt a viszonylag frissen keletkezett lapok száma aránytalanul magas volt. A századfordulón létező sajtótermékek újságok voltak, a szónak több értelmében is. Ebben a környezetben ősrégi intézménynek, szinte kövületnek számított az 1850-ben alapított *Pesti Napló* és az 1854-ben indult *Vasárnapi Újság*.

Visszatérve a fenti példához: abból az adatból, hogy 1880-ban 124 lap szűnt meg, kiderül az is, hogy az abszolút számokról önmagukban – a számok időbeli sorozatából kiragadva – nemigen lehet megmondani, soknak vagy kevésnek minősülnek-e. A 124 soknak látszik ugyan, és kilóg a számoszlopból, de a környezetével is számolva sokkal jobban érthető, mint önmagában szemlélve.

Az indulás, fennmaradás és megszűnés számai azt a következtetést készítik elő, hogy a sajtó, miközben szakadatlanul a túlélés és a növekedés lehetőségeit kereste, kénytelen-kelletlen módon, de pontos térképet rajzolt a korabeli olvasási kultúráról. Jókora adag igazság van ebben az állításban, de kiegészítésre szorul. Ez az állítás akkor lenne korlátozások nélkül igaz, ha a lapok kizárólag az eladott példányokból tartották volna fenn magukat. Nem így volt. Jó volna a jelenleginél sokkal többet tudni az egyes lapok példányszámáról, az eladott lapok területi és társadalmi megoszlásáról és e számsorok időbeli alakulásáról. Egy-egy időpontban nyilván szélsőséges aránytalanságokat leíró görbével kellene számolnunk: néhány lapot országszerte sokan, a lapok nagy többségét viszont igen kevesen olvasták.

A lapok bevételei három részből álltak össze. A kiadó pénzhez juthatott az eladott példányokból, a hirdetésekéből és egyéb helyekről. Bár viszonylag keveset tudunk róluk, de teljesen nyilvánvaló, miben állt az első kettő, következésképpen érdemes a harmadikkal kezdeni. 1906. október 10-én Szemere Miklós interpellációt intézett a miniszterelnökhöz a Parlamentben. Ebből az interpellációból származnak a következő részletek:

Hiszi a t. Képviselőház, hogy az újságok nálunk a nagyközönség bizalmából állanak fenn [derűtség] és vannak ily szép számmal? Azaz magyarul mondva: képzelik-e, hogy a hírlapok a rendes előfizetőkől és a rendes hirdetésekéből élnek? Ezt a gyengéd és bizalmas kérdést kénytelen vagyok felvetni – mert ha egy újság nem a rendes előfizető és hirdető közönségből él, de máshonnan, akkor mindenféle nemzetellenes, államellenes, avagy tisztán egyéni önös célokat szabadon szolgálhat. [Élénk helyeslés.]

A felvetett kérdésre röviden felelek. Nagy tisztelet a kivételeknek, a lapokat nálunk nem az előfizetők tartják fenn, de tartják őket az állam, a kincstár, a bankok, a nyilvános társulatok hirdetési és hirdetés címén juttatott pauszáléi és más jövedelmei. [Úgy van!]

Ha ez mind nyíltan történnék, nem is szólnék talán, de mert az egész szép csendben, sub rosa esik meg, érdekel a rendszer, és szólásra főképp ez késztet. Az állami pauszálék és hirdetések el vannak egyszerűen változatos címeken és lapokon könyvelve, úgyhogy a költségvetésben rá sem lehet akadni. Kaphat egy laptulajdonos az államtól ezekre menő állami pauszálét, azért nem lesz inkompatibilis, lehet bátran képviselő. [Mozgás.]

...

T. Képviselőház! Bevallom bűnöm, rövid idő előtt még fogalmam sem volt arról, mi az a pauszálé-rendszer, akadhat t. képviselőtársaim között hozzám hasonló naiv ember más is; szorgalmazhatok tehát egy kis élethű képpel, illusztráció kedvéért.

Az adatok az Egyetértés című lap feltétlen hiteles dátumai az 1895. évből. Csávolszky Lajos volt laptulajdonos, szerkesztő és országgyűlési képviselő bizonyára nem fogja azokat meghazudtolhatni.

Adott az Egyetértésnek 1895-ben pauszáléképpen a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank évi 1200 forintot [felkiáltások bal felől: Tisza!], Hollandi életbiztosítási részvénytársaság 300 forintot, Phönix biztosítótársaság 300 forintot, Adria biztosítótársaság 500 forintot, Anker biztosítótársaság 120 forintot, Nemzeti balesetbiztosítótársaság 200 forintot, Hazai első takarékpénztár 600 forintot, Pesti magyar kereskedelmi bank 1200 forintot, Salgótarjáni köszénbánya részvénytársaság 500 forintot, M. kir. államvasutak 4500 forintot, Közúti vaspálya részvénytársaság 800 forintot, New York biztosítótársaság 1200, Gresham 600, Dunagőzhajózási részvénytársaság 1200, Adria tengerhajózási részvénytársaság 800, Mutual biztosítótársaság 600, Első magyar általános biztosítótársaság 800, Magyar-

Francia biztosítótársaság 300, Trieszti általános biztosítótársaság 580, Légszeszgyár 1200, Villamos városi vaspálya 600, Foncière biztosítótársaság 250, Déli vaspálya 500, Budapesti takarékpénztár 300, Hazai bankrészvénytársaság 500, Magyar villamossági részvénytársaság 600, Budapesti bankkegyesület 600, Osztálysorsjáték 2000, Leszámlító bank 700, Agrárbank 800, Jelzáloghitelbank 500 forintot.

Ezek csak a nagyobb tételek, mert vannak kisebbek is, "Kleine Fische, gute Fische".
[Derűtség.] (Szemere 1906: 4-10)

Ha igaza volt Szemere Miklósnak abban, hogy az efféle juttatások leplezetten történtek, közben pedig igaz az is, hogy viszonylag keveset lehet tudni az egyes lapok példányszámáról és a hirdetésekől származó bevételeiről, akkor le kell mondani arról, hogy valaha is tisztán és pontosan lehessen látni, miből és hogyan éltek meg az egyes lapok. Mindenesetre a példányszámok és a reklámbevételek valószínűleg egyenes arányban álltak egymással. A példányszám és a valamilyen módon pénzzé tehető politikai befolyás ugyancsak egyenes arányban állhattak. Csak éppen az nem világos, hogy ezt az elvben világos rendszert hol és miképpen módosították személyes kapcsolatok, pártkötődések, egyéb politikai szempontok és különalkuk – vagy egyszerűen a korrupció.

A korabeli sajtóreklámoknak pirinyó a szakirodalma. Ugyanakkor elvben elképzelhető, hogy a hirdetések segítségével az itt-ott fellelhető találgatásoknál és megbízhatatlan, anekdotikus közléseknél sokkal pontosabb adatokat lehet szerezni egy-egy lap olvasóinak társadalmi helyzetéről. Más közönségnek, más lapban lehet eladó gyárat, földbirtokot, gőzmozdonyt hirdetni, mint stoppolófát, albérletet vagy pótkávé. Vagy ha mégis ugyanott lehet különböző közönségeknek szóló hirdetésekkel találkozni, akkor a lap széles olvasottságára lehet következtetni.

Sokak által olvasott – irodalmi szempontból viszont meglehetősen unalmas – lap lehetett az 1890-es években *Pesti Napló*, mely, például 1890-ben, egyszerre tartalmazott mezőgazdasági hirdetéseket ("Tenyészállat-árverés", "A takarmánytenyésztés kézikönyve", "Lóárverés Kaposvárott"), utazási reklámokat ("Társasutazás Egyiptomba, Olaszországba és a francia Riviérára. Cook-féle nemzetközi utazási iroda"), egészen pontosan meghatározott csoportnak szóló reklámot ("A halottkémiai szolgálat kézikönyve. A képesített és hatóságilag megbízott, orvostudori vagy sebészi oklevéllel rendelkező halottkémek használatára 75 krnak (postautalványi) beküldése után a könyvet bérmentesen küldjük."), valamint városlakókat megcélzó hirdetést ("Gummi sárcipő !! Galoschen !! Legbiztosabb óvszer lábnedvesség ellen"). Elképzelhető, hogy a *Pesti Naplót* éppen a széles elterjedtsége, többféle közönsége akadályozta meg abban, hogy határozottabb jellegű, érdekesebb irodalmi rovatot alakítson ki. Mikor egy évtized elteltével már több rivális napilap célozta meg az olvasóközönség egyes rétegeit, a *Pesti Napló* irodalmi rovata is sokat javult.

A rivális napilapok közül az egyik, a *Magyar Szó* 1901-es évfolyamában rendszeresen és egymás szoros közelségében 10-15 kávéház hirdetését lehet olvasni. A kávéházak helye: Andrassy út, Teréz körút, Izabella utca, József körút, Király utca, Kerepesi út (ma Rákóczi út), Vilmos császár út (ma Bajcsy-Zsilinszky út). Nyilvánvaló, hogy a *Magyar Szó* merőben más, kisebb, de sokkal egységesebb közönségnek íródott, mint a *Pesti Napló* az 1890-es években.

A lapok számának évszázados távlatban is állandó ütemű növekedése valamelyest meglepő. Azt gondolhatnánk esetleg, hogy a kiegyezés alapvetően változtatta meg a feltételeket, s hogy a növekedést ekkoriban már merőben más függvény írja le, mint a megelőző időszakokban. A

minden korábbi mértéket meghaladó növekedést sugallhatja például, ha mindössze két év alatt (1904-ben és 1905-ben) 962-vel bővül a lapok száma. Akármilyen legyen is az oka, növekedés mértékének állandósága, vagyis az évtizedenkénti kettőződés eddig még nem szűrt szemet senkinek.

A táblázatból adódik az a megállapítás is, hogy a lapok száma egy-egy pillanatban nem a megelőző időszakok számaira épül rá, nem a korábbi számokat folytatja, hanem valami másból következik. A kiegyezés utáni években például a növekedés csaknem két évtizedes kényszerű stagnálás után nem az éppen adott szintről indult el újra, hanem – mintha a megelőző két évtizedben is akadálytalanul bővíthetett volna a lapok száma – szinte azonnal a feltevés által megjósolt szintre ugrott. Valószínűleg úgy kell ezt érteni, hogy az ország kulturális átalakulása a megtorlás és a passzív rezisztencia időszakai alatt sem szünetelt. Vagy lehet azt is mondani, hogy az a valami – nevezzük mondjuk a társadalom felvevőképességének –, amitől egyebek mellett a lapok száma is függött, ebben az időszakban még akkor is megkétszereződött tíz évenként, ha egyéb okok miatt a ténylegesen megjelenő lapok száma nem tudott gyorsan igazodni a felvevőképesség növekedéséhez. Ezzel egyúttal nagyjából azt is állítjuk, hogy ekkoriban, valószínűleg a század egészében, a lapok száma nem elsősorban a sajtó korábbi történetétől, hanem más, a mindig jelenidejű társadalmi tényezőktől függött. A sajtó megelőző története nem a saját külön történetiségével, hanem más módon – minden pillanatban már eleve beépülve az egykorú társadalmi összefüggésekbe – hatott.

A kiegyezés után meglódult az ipari, pénzügyi, kereskedelmi, közlekedési és oktatási fejlődés. Az ipari és mezőipari fejlődés hamarosan kisvárosi szinten is megfizethetővé tette a nyomdákat, a vasúthálózat lehetővé tette a országos napilapokat, az analfabetizmus fokozatos visszaszorulásával pedig bővíthetett az olvasók száma. Mindez természetesen igaz, de a sajtó növekedésének mértékén alapvetően nem változtatott, mindössze biztosította a duplázódás további fennmaradását. Ebből az állításból természetesen következik az is, hogy a sajtó növekedési üteme azért maradhatott fenn sok évtizedeken át, mert időről időre újabb és újabb társadalmi változások léptek be, és akkor szűnt meg végleg, amikor az éppen időszerű átalakulások elmaradtak. Ezeket a 20. század első évtizedében végképp elmaradt társadalmi reformokat nyilván évtizedekkel korábban kellett volna kitalálni és előkészíteni.

Közben azonban nyilvánvaló az is, hogy a nyomtatott sajtó 19. századi növekedési üteme hosszú távon nem volt tartható. Ha azóta is szakadatlanul érvényesült volna az évtizedenkénti kétszereződés, akkor 2010-ben 2.621.440 különböző időszakai sajtóterméknek kellett volna léteznie. Gondolatkísérletként persze érdemes eltűnődni, mi mindennek kellett volna megtörténnie a társadalomban a kiegyezés utáni évtizedekben, hogy a sajtó növekedési üteme egy ideig még a 20. században is fennmaradjon, illetve mi mindennek kellett volna nem megtörténnie. Az efféle tűnődés azért lehetséges, mert a tendencia végének számai (nagyjából másfél ezer különböző lap) nem látszanak felülmúlhatatlanul magasnak. A nyomtatott sajtó növekedését a műveltségi szint emelkedése, a gazdagodás (ami például a lapok indulásakor leteendő kauciót elérhetőbbé tette volna), a demokratizálódás, vagyis az egyenesvonalú és töretlen polgárosodás tarthatta volna fenn egy ideig a 20. század elején is. Valószínűleg még hosszú ideig hatni fognak annak a következményei, hogy a társadalom átalakulása, a demokratizálódás, művelődés kiterjesztése és gazdagodás akkoriban elmaradt. De elképzelhető, hogy úgy kellene fogalmazni: sokáig ható következményekkel jár, hogy az éppen akkoriban – és az esemény sor egyedisége miatt talán csakis akkoriban – lehetséges társadalmi átalakulások maradtak el. Mindenesetre a kiegyezés és az első világháború között a Parlament és a politikusok nem nőttek fel a feladathoz.

A megjelenő lapok többségét a helyi lapok (*Ung, Bars, Hajdúböszörmény és Vidéke* és hasonló) és a valamilyen sajátos érdeklődésre szakosodott közlönyök (például a *Telekkönyvi Tanácsadó, Vasúti és Hajózási Hetilap, Színházak és Mulatók*) alkották. Az előbbieket általában közölték irodalmat, az utóbbiak nem feltétlenül. A helyi lapok kezdetben rendszerint hetente, majd hetente többször, végül pedig sok esetben naponta jelentek meg. Mind a helyi lapok, mind a szakmai közlönyök száma jelentős mértékben gyarapodhatott volna még. Mindenesetre ha a nyomtatott sajtó szempontjából nézzük a világot, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy Magyarországon a 20. század elején a társadalomfejlődés elszakadt a már helyben is adott technikai lehetőségektől, és ezért érhetett véget a lapok évtizedenkénti duplázódásának évszázados tendenciája. A háborúzás pedig – még ha minden más szempontból sikeres volt is – a sajtót már évtizedes távlatban is igencsak rosszul érintette. A lapok címeit nézegetve azt láthatjuk, hogy az ország merőben más jövőt látott maga előtt 1910-ben, mint amilyen múltat visszanézhetett 1920-ban. A potenciális olvasók millióinak elvesztése az első világháború után nyilvánvalóan ellentétben állt a sajtó gazdasági érdekeivel: nem növelte, hanem szűkítette a sajtó növekedési lehetőségeit.

A táblázathoz visszatérve megállapíthatjuk azt is, hogy az évtizedenkénti duplázódásnak óhatatlanul az újságírók számának gyors ütemű bővülésével kellett járnia, bár a korabeli statisztikák ezt nem feltétlenül rögzítették. Szabó Lőrinc és mások esetéből lehet tudni, hogy az 1920-as és 1930-as években nem volt könnyű újságoknál elhelyezkedni. Az évtizedekkel korábbi beszámolók és visszaemlékezések más helyzetet írnak le. Az olyan, a gimnáziumot éppen elvégzett zöldfülű kezdők is könnyen jutottak álláshoz – igaz, csekély fizetésért –, mint amilyen a tízenhét éves Krúdy Gyula volt 1895-ben. Az újságírók társadalma legkevésbé sem volt homogén: aránytalanságokkal ugyan, de csaknem az ország egészét képezte le. Ez azonban egyúttal azt is jelentette, hogy a nyomorgó, névtelen kezdők is reménykedhettek, hogy szerencsés esetben az újságírók közösségén belül juthatnak fel a társadalmi hierarchia csúcsára. Többek között Bródy Zsigmond esete szolgáltatott példát arra, hogy újságírók számára még meglehetősen nagy vagyoni felhalmozása és főrendiházi tagság sem volt elképzelhetetlen. 1900-ban ezernél több lap létezett, melyeknek többsége az utolsó évtizedben indult, vagyis sokezer fiatal újságíró ábrándozhatott gazdagságról és megbecsültségről. Mindenesetre könnyen lehet, hogy a korban az újságírói pálya nyújtotta a legnagyobb társadalmi mobilitást a szegény, de tehetséges kezdők számára. Egyébként pedig ekkora újságíró-társadalom (a nyomdászokról nem is szólva) már másodlagosan, betűt fogyasztó közönségként is jelentős.

Az írói, újságírói pálya megragadta a fiatalok fantáziáját is. Krúdy Gyula, mint ismeretes, első elbeszélését 14 éves korában tette közzé, majd gimnáziumi tanulmányait is elhanyagolva lapszerkesztőségekben töltötte idejét, lapoknak küldözgette írásait, újságíróként lépett fel, sőt egyszer elszökött otthonról és belépett a *Debreczeni Ellenőr* szerkesztőségébe. Ezzel – vagyis a gimnazista kori publikációval – nem volt egyedül. Ez az egyik visszatérő motívuma Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című művében olvasható életrajzoknak. Vannak közöttük ismert és kevésbé ismert emberekről szóló életrajzok: Bede Jób, Berecz Károly, Dömötör János, Gyalui Farkas, Haber Samu, Halász Henrik, Ladányi Béla, Patyi István, Ráskai Ferenc, Zoltán Vilmos. A korabeli kamaszok életútábrándjaiban a sikeres íráság előkelő szerepet játszhatott. A befutott írók társadalmi presztízse talán ekkoriban lehetett a legnagyobb, és a múlt nagy íróinak kultusza, mondjuk Petőfié, – az időszak sajtó hathatós közreműködésével – szintén ekkor vált tömegessé. Valószínűleg nem az 1900-ban született Márai Sándor volt az utolsó, aki nagyon fiatalon (történetesen szintén 14 éves korában) kezdett publikálni.

5. A sajtó hatalma, tekintélye, vonzereje

A történet vagy inkább az egyik történet kezdete messzire nyúlik vissza. 1802 táján Napóleon felszólította az angol kormányt, hogy lépjen fel az ellene lázító angol sajtó ellen. Az angol kormány alig leplezett kajánsággal ismerte el, hogy az angol lapokban megjelent cikkek kedvezőtlen megvilágításban tárgyalják a francia kormány tevékenységét, de elhárította magától a felelősséget, és azt tanácsolta az első konzulnak, perelje be az újságokat. A sajtót jelentő „ötödik hatalom” elnevezés szintén Napóleontól származik. A császár 1814-ben ezzel a megjelöléssel utalt Johann Joseph Görres lapjára, az őt hevesen támadó *Der Rheinische Merkur*-ra. (A Napóleon ellen szövetkezett másik négy hatalom Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország volt.) Napóleon mindkét esetben olyan jelenséggel találta szembe magát, amely fölött nem volt hatalma. A sajtóra utaló elnevezés a 19. század második felében „hatodik nagyhatalom”-ként jött át a magyarba. (Jókai 1871; Kiss 2001)

A hatalom szó egészen más értelemben vonatkozik a sajtóra, mint az országokra. A sajtó például nem szed adót, nem állít ki útlevelet, nincs rendőrsége, börtöne, flottája vagy légierije. A sajtó lehetőségeinek mértéktelen eltúlzása, szerepének felnagyítása nagyjából a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött nálunk. A túlzás jól látható a következő szövegekben:

Ma a sajtó nem a nagyhatalmak egyike, nem utolsó a nagyhatalmak között, hanem: a legnagyobb hatalom a világon. Hatalmasabb, mint a dinasztikák, a kormányok, a törvényhozó testületek; hatalmasabb mint a templomi szószék, mint a tudomány és a művészet; hatalmasabb, mint a múlt és a jelen legnagyobb szellemei; hatalmasabb a tőkénél; még a nagy tömegeknél is hatalmasabb. (Ambrus 1906: 1)

A sajtó a modern emberiség lelke. A sajtó a modern kultúra esze, szelleme, szellemi lélegzetvétele, szóval *élete*. Mindazoknak a szellemi termékeknek, amelyeket a mai művelődés termel, a sajtó a kikötője, ki- és átrakodóhelye, szállítója, elhelyezője, értékesítője. A sajtó elégíti ki az emberiség szellemi életének napi szükségleteit. Éppen ezért jelentőségében, az emberiséget irányító nagyhatalmi pozíciójában ma már nem versenyez vele semmi sem. (Sebestyén 1912: 574)

A napisajtó játssza azt a szerepet a modern világ szükségleteiben, amelyet a természet rendjében a nap. Sem gazdasági, sem társadalmi, sem tudományos, sem művészi szükségéi el nem lehetnek mindennapi szolgálatai nélkül. A nemzeti összességnek őre, tényezője, irányítója, ébresztő harsonája, biztató szava, ereje, nyugalma és bátorsága a sajtó. [...] Tudomány, ismeret, érzület, gondolkodás, törekvés, közérdek iránya, a magánérdek minden tényezője, az erkölcsi és anyagi érdekek minden eszköze, a művészet szüksége, hatása, szeretete; mindez ott csörgedez a hírlapok hasábjain szakadatlanul minden nap megújuló áradatban ki a milliók elméjébe, a milliók szívébe, irányt, eszmét, érzést, szándékot, elhatározást, cselekedetet szülve szűnös-szüntelen, összeköttetésbe hozva érzelmi, értelmi és erkölcsi közösségbe egymással ezeket és ezeket, akiket mértőföldek száza és ezre választ el egymástól, kik testileg sohasem érintkeznek, kik egymást egyébként nem ismerik, de kik újságjukban egyesülnek egy művészi, egy tudományos, egy politikai, egy nemzeti, egy emberbaráti gondolatban és cselekedetben. Százezer szívet dobant meg az újság egyszerre; százezer elme gondolata összpontosul az újság által egyama célban és föladatban. (Rákosi 1902: 19-20)

Az idézett szövegekben olvasható túlzások a lelkendezés megnyilvánulásai. De a hangsúlyok átrendezésével, némi szemléleti váltással a leírt, pontosabban szólva elképzelt jelenségekből ijesztő rémképeket is fel lehet vázolni – és ekkor még nem kell feltétlenül George Orwellre gondolni. Egyébként pedig jókora hasonlóság van abban, ahogyan a távíró, a telefon, a rádió, a televízió, a műholdas műsorszórás, a kábeltévé és a világháló megjelenését fogadták a kortársak.

A vasút, a távíró és telefon valósággal beidegezte ezt az országot, hogy az európai kultúrával együtt lüktessen és érezzen, de ezen a beidegzésen Európa minden országa átment. (Szini 1905: 3)

A lelkendezés és az ellentéte, a sajtó démonizálása, egyazon jelenségeket véli látni. A túlzottan nagy hatalommal rendelkező sajtó képzetéhez természetes módon tartozik hozzá a derék, de némiképp együgyű, kiszolgáltatott olvasó, aki annyira védtelen az írott szóval szemben, hogy mindent, amit olvas, tényként kezel. Akik efféle fenyegetést láttak a sajtóban, mélységesen lenézték az olvasókat, és nem – mondjuk – az oktatás kiterjesztésében, a kritikus olvasás tanításában és a műveltségi szint emelésében látták a lehetséges védekezést. Ellenlapok indítását, s időnként a nekik nem tetsző sajtótermékek intézményesített korlátozását szorgalmazták. Nem gondolták, hogy az olvasók többsége bármikor is feljuthatna arra a magaslatra, ahonnan ők maguk pillantották meg a sajtó veszélyeit.

[...] mindnyájan tudjuk, hogy különösen a kisebb műveltséggel bíró emberiség 99 százalékban bármilyen kérdésben befolyásolható. A sajtónak tehát hatalmában áll egy-egy nemzet keretében élő társadalmat olyan gondolkozásmódúvá átalakítani, amilyenné az neki tetszik. (Sebestyén 1912: 574)

A hiszékeny olvasóval pedig csak addig van baj, amíg másoknak hisz. A kiszolgáltatott olvasó önjelölt védelmezői rendszerint úgy vélték, örvendezni akkor lehetne, ha a mások által terjesztett kártékony hazugságok helyére, kizárólagos joggal, az általuk hirdetett szintiszta igazságot állíthatnák – és ebben az elgondolásban semmi fonáságot nem érzéltek.

Az alábbi, Szekfű Gyula által írt részlet valamivel későbből, 1920-ból származik, s szintén a sajtónak végtelenül kiszolgáltatott olvasó elképzelésén alapul:

[...] középosztályunk, valamint az ipari és paraszti népesség a harmadik nemzedékben kizárólag a hírlapokból meríté műveltségét, s ehhez képest mindazt, amit mit bennük olvasott, megdönthetetlen nemzeti igazságnak tekinté. (Szekfű 1920: 295.)

A sajtó, szerepének felnagyítása, felelősségének hangoztatása egészen odáig ment, hogy Zsilinszky Endre a sajtót vádolta meg a háborút követő összeomlás előidézésével:

Azt könnyen megállapíthatja minden normális ítéletű ember, hogy a magyar sajtónak döntő része van a magyar nép erkölcsi lezüllesztésében, a nemzeti elernyedésben, a magyar állam szétdarabolásában és hatalmi letörésében. (Zsilinszky 1920: 17)

De Szekfűvel és Zsilinszkyvel – hogy látható legyen a lelkendezés egyik ellenoldalának végkifejlete – már kiléptünk a kiegyezéstől az első világháborúig tartó korszakból.

A reklám, ahogyan ma ismerjük, nagyjából egyidejű az időszakai sajtóval. Bár a reklámnak is megvan a maga történetisége és vannak változatai, a századforduló táján a sajtó és a reklám annyira összefonódott, hogy a sajtót valamilyen – valószínűleg nem csekély – arányban a benne elhelyezett hirdetések tartották el. A reklámok hatékonysága viszont a sajtó által megteremtett környezettől függött: az eladhatatlan lapok hirdetései nem hoztak hasznot.

Ez pusztán azért érdekes ebben az összefüggésben, mert a reklám is az olvasó befolyásolhatóságának elgondolásán alapul. Olyan nyelvfelfogás körvonalai bontakoznak ki, mely nem teljesen összemérhetetlen a korabeli lélektani, tömeglélektani és szociológiai elképzelések némelyikével. Az újságok cikkei és az olvasók gondolatai a kritikátlan olvasás körülményei között akadálytalan ok-okozati kapcsolatban állnak egymással. Mint mondjuk a csengőszó és a nyáleválasztás: Ivan Petrovics Pavlov (1849–1936), valamint amerikai követője, a behaviorista John B. Watson (1878–1958) korában vagyunk. Társadalmi szinten az újságok, ezek szerint, a nagyüzemi módszerekkel művelhető véleménygazdálkodás eszközei. (Lasswell 1927: 627) Akadtak, akik arra következtettek, hogy a sajtó irányítása vagy előkészíti a politikai hatalomátvételt, vagy megerősíti a fennálló hatalmat. A túlságosan nagy befolyással rendelkező tömegközlési eszközökkel szemben védtelen közönség eszméje sokak számára ma is eleven.

Ugyanebben a korban megfogalmazódott egy másik, az imént bemutatottal sok szempontból ellentétes felfogás is, melynek középpontjában szintén – óhatatlanul – az olvasók értelmező műveletei állnak. E felfogás – a külső ingerekkel akár korlátlanul befolyásolható olvasóval szemben – a belső lehetőségeik által meghatározott olvasókon alapul. Ha viszont az olvasók nem léphetnek ki önnön lehetőségeik keretei közül, akkor a sajtó sem haladhatja meg az olvasók elvárásainak korlátait. A sajtó csupán az olvasók egy-egy pillanatban adottnak tekinthető értékvilágával, tudásával összhangban tevékenykedhetik. Magyarán: a sajtó nem alakítja az olvasókat, hanem sokkal inkább igazodik hozzájuk. Nem bármit, hanem csak azt lehet képes elfogadtatni az olvasókkal, amit azok egyébként is, maguktól is hajlamosak elhinni. A konkrétumok (mondjuk a helynevek és a személynevek) változhatnak, de az alapvető szerkezetek, például az értékrendszerek, érvelési módok és a narratív mintázatok mélyen és régóta adóttak, vagyis rövid távon ellenállnak a változásoknak. Biró Lajosnál a következőket olvashatjuk:

Az újság nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol. Semmiről nem írhat mást, semmit nem írhat másképpen. Legfeljebb világosabban írja, legfeljebb stilizálva írja, legfeljebb szelidít vagy torzít rajta, de az újság emberről, eseményről – és minden írásnak ember vagy esemény a tárgya – nem írhat mást, mint amit a közönség bármelyik tagja írna, ha írni tudna és ha a saját gondolatát világosan látná. (Biró 1911: 23)

Biró állításai rengeteg kérdést hoznak elő, melyek nagy része csupán kifejtetlen választ kap a sajtóval foglalkozó rövid könyvben. Kiderül például, hogy Biró egyáltalán nem nézi le az egyedi olvasót, ugyanakkor az olvasók közösségeit hajlamos kiszámíthatatlan tömegként kezelni, melynek értelmi képességei mélyen alulmúlják a tömeget alkotó egyes embereket. (Wilcox 1900: 90) Az olyan tömeg, amelytől inkább lehet félni, mint valamiféle kollektív bölcsességet várni, szintén nem idegen a korszaktól. Biró az újságolvasást nem is igazán egyéni cselekedetnek véli: nem véletlen, hogy nem olvasóról, olvasókról, hanem „közönségről” ír. Kiderül a könyvből az is, hogy az imént idézett mondatokat, melyek egyébként elég jól érthetők az értelmező közösség elképzelésének keretei között, nem determinisztikus összefüggésben kell elhelyezni. Biró természetesen tudja, hogy az egyes újságok között óriási különbségek vannak, vagy azt, hogy az újságok csődbe tudnak jutni. A

fenti állítások a sikeres és népszerű újságokra vonatkoznak. Bíró példái megmutatják azt is, hogy szerinte „közönség” nem egynemű, hanem számtalan kisebb „közönségre” tagolódik. Bíró könyve – részben éppen kihívó állításai és kifejtetlensége miatt – még mai szemmel is meglehetősen érdekes.

6. Az adatok származása

Az egyes lapok példányszámának alakulása az egyik legizgalmasabb kérdés. Sok helyen lehet számokat, számsorokat olvasni erről. Ez a dolgozat azonban – egy kivétellel – csak olyan adatokat vesz át, melyekről lehet tudni, honnan származnak. A forrásmegjelölés nélküli adatok átvételének tilalmát, mely egyébként kiváló könyveket és szerzőket is sújt, a példányszámoknál szélesebb körben kellett alkalmazni. Valószínűtlennek látszik ugyan, hogy a sajtótörténetről írva bármelyik komoly szerző számokat vagy összefüggéseket koholt volna, de nagyon is elképzelhető, hogy az információ szűkében ellenőrizetlen – és említetlenül hagyott – helyről vett át adatokat. Az egyik legjobb, leggazdagabban elemezhető, teljesen megbízhatatlan adatokat és összefüggéseket tartalmazó példa történetesen nem a példányszámokra vonatkozik. Az akadémiai irodalomtörténet ötödik kötetében olvashatjuk a következő mondatokat:

A századforduló után a magyar sajtó hatalmas fejlődésnek indult. A nyomdatechnika megújulása és a polgárosodás nyomán megnőtt olvasótábor olyan lehetőségeket nyitott a magyar lapvállalkozások előtt, melyek új korszakot indítottak sajtótörténetünkben. Egy kimutatás szerint 1906-ban Magyarországon 1878 lap jelent meg, 75 százalékkal több, mint egy fél évtizeddel előbb. Budapestnek ez időben több napilapja volt, mint a legjelentősebb nyugati fővárosoknak (Budapest: 39, Berlin: 36, Bécs: 24, London: 25). A vidéki sajtó is fellendült, elsősorban Nagyvárad, Debrecen és Szeged rendelkezett színvonalas lapokkal, hatásuk azonban meglehetősen szűk körre terjedt, s inkább tehetséges újságírók előiskolájaként volt jelentős. (Bodnár 1965: 28)

A *Magyar Könyvszemle* egyenként felsorolta a lapokat, melyekkel számolt, és az 1906-os évhez a 2292-es darabszámot rendelte hozzá. A *Könyvszemle* eljárása magában rejtje az esetlegesen hibás tételek ellenőrzésének, a téves számok javításának lehetőségét is. Az idézett szövegben hivatkozott "egy kimutatásról" viszont, mely a szerző szerint 1906-ban 1878 lapot ismer, nem tudni semmit. Ellenőrzésre nincs mód: vagy elfogadjuk a számot, vagy nem, mindenesetre semmi nem indíthat arra, hogy megbízzunk benne. De ezen kívül is, az egész idézett szöveg enyhén bizarr. Az első két mondat úgy mesél el bizonyos eseményeket, mintha a századforduló után valami egészen új dolog kezdődött volna el, mintha az újonnan megindult "hatalmas fejlődés" következtében "új korszakkal" kellene számolni a magyar sajtó történetében. A szöveg logikája szerint az új korszak beköszöntét a 75 százalékos növekedés mutatja. Ehhez rögtön két megjegyzést kell fűzni: egyrészt ennek alapján a 19. században – tetszőlegesen választott évtől indulva – nagyjából minden évtized 100 százalékos növekedése új és még újabb korszakokat indított el, másrészt meglehetősen furcsa lenne – szintén az idézett szöveg logikája szerint – az olyan új korszak, melyben a lapok száma egyre csökken, márpedig – a *Magyar Könyvszemle* adatai alapján – pontosan ez történt 1906 után. Ráadásul nem egyszerűen csökkent a lapok száma, hanem az idézett, de meg nem nevezett "kimutatás" 1878-as száma alá esett vissza. *Könyvszemle* úgy tudja, hogy 1910-ben 1680, 1911-ben 1588 lap volt Magyarországon. Az ilyesmi pedig – ismét a szöveg logikájára hagyatkozva – aligha nevezhető "hatalmas fejlődésnek".

A szövegben feltűnik az is, hogy a felsorolt „legjelentősebb nyugati fővárosok” közül hiányzik Párizs. Másodszor pedig az, hogy a Londonnal társított szám képtelenül alacsony. Az efféle számok önmagukban egyébként sem mondanak szinte semmit. A számsorok időbeli alakulását nem szabad figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan azt sem, hogy a napilapok mellett hány hetilap létezett egy-egy időpontban a különböző fővárosokban, mert – mondjuk az irodalom szempontjából – mindössze a heti munkarend és az olvasási szokások kérdése lehet, miképpen oszlik meg ugyanaz az anyag a napilapok és a hetilapok között.

Ráadásul más összefüggésrendszerben kell szemlélni a német sajtót, mint az angolt vagy a magyart. Berlin kétségtelenül Németország fővárosa volt 1906-ban. Maga Németország azonban mindössze harmincöt éve jött létre – huszonöt, korábban önállóan létező darabból (királyságokból, hercegségekből, nagyhercegségekből és Hanza-városokból), melyeknek mind saját hagyományaik voltak. Ilyen viszonyok között a „főváros sajtója” kifejezés egészen másféle jelenségekre utal, mint mondjuk Franciaországban. Egyáltalán nem véletlen, hogy a legnagyobb és legismertebb német napilapok közül számos ma sem Berlinben, hanem például Frankfurtban, Münchenben vagy Hamburgban jelenik meg.

Az újságkészítés szempontjából Magyarország jóval központosítottabb volt ugyan Németországnál, de még így is hamis az a kép, melyet az idézett részlet utolsó mondata sugall. Az irodalomtörténet írásának idején, a hatvanas években esetleg igaz lehetett, hogy a vidéki újságírás a tehetséges újságírók előiskolája volt, de ugyanez nem mondható el a századfordulóról. Tömörkény István például tagadhatatlanul tehetséges újságíró volt, de – bár alkalma talán lett volna – nem költözött Szegedről Budapestre, Gáspár Imre pedig Budapestről ment Nagybecskerekre és Debrecenbe lapot szerkeszteni. Általában is ki lehet jelteni: nem igaz, hogy akik vidéki lapoknál maradtak, vagy esetleg Budapestől költöztek vidékre, tehetségtelenek lettek volna.

A vidéki városok közül a szöveg mindössze Nagyváradot, Debrecen és Szegedet említi, ugyanakkor az ittenieknél semmivel sem rosszabb lapok jelentek meg Kolozsváron, Aradon, Temesváron, Kassán, Nagybecskereken, Győrben és még számos más helyen az országban.

Londonról és az Egyesült Királyságról a következő adatokat találjuk egy nagyon korai sajtóstatistikában: (Simmonds 1841)

Év	London	Anglia,Wales brit szigetek	Skócia	Írország	Összesen
1782	18	50	8	3	79
1792	42	70	14
1795	38	72	13	35	158
1809	63	93	24	37	217
1815	55	122	26	49	252
1830	54	154	36	60	304
1833	55	183	46	75	369
1836	71	194	54	78	397
1837	85	237	65	71	458
1838	88	224	56	77	445
1839	124	237	66	89	516
1840	109	224	70	90	493

A szerző a táblázaton kívül jegyzi meg: 1696-ban három hetilap volt Londonban, 1709-ben egy napilap és 17 hetilap, 1724-ben három napilap, hat hetilap és hét olyan lap, melyek hetente háromszor jelentek meg. 1792-ben 13 napilap, 20 hetilap, 1795-ben 14 napilap, 10 heti háromszori lap, két heti kétszeri lap és 12 hetilap volt Londonban. A táblázatban található számok, mivel csak a napilapokra, hetilapokra, illetve a hetente többször megjelenő sajtótermékekre vonatkoznak, nem vethetők közvetlenül össze Szinnyei József adataival, melyek az összes időszaki kiadványt tartalmazzák. Mindenesetre ebben a táblázatban a magyarországinál sokkal-sokkal korábban indult növekedési folyamat számait látjuk.

A másik adatforrás az *Encyclopaedia Britannica* 1911-es kiadása, melyet általában megbízhatónak szoktak tekinteni. A „Newspaper” címszó alatt rengeteg érdekes statisztikai adatot találunk, például az Egyesült Királyság összes időszaki sajtótermékének számát:

Év	London	Anglia, Wales, brit szigetek	Skócia	Írország	Összesen
1890	647	1420	232	173	2472
1900	1226	1664	288	222	3400

A hetilapok és a hetente többször is megjelenő lapok száma ugyanebben az időszakban:

Év	London	Anglia	Wales	Brit szigetek	Skócia	Írország	Összesen
1890	541	1390	86	23	218	181	2439
1900	669	1666	114	23	232	198	2902

A londoni újságok:

Év	Naponta	Hetente kétszer vagy többször	Hetente	Összesen
1890	29	24	488	541
1900	40	18	611	669

Következésképpen valószínűleg pontatlan az akadémiai irodalomtörténetben olvasható szám, mely szerint 1906-ben 25 napilap létezett Londonban, de ennél is fontosabb, hogy a brit fővárosban a napilapok mellett elképesztően sok hetilap jelent meg ebben az időszakban. Szinnyei József adatai másképpen tagolódnak, vagyis nem lehet közvetlen összehasonlítást tenni. Az viszont látszik, hogy miközben 1900-ban Budapesten 22 napilap jelent meg, a hetilapok száma (még ha hozzávesszük a vidékieket is) nagyjából egy nagyságrenddel lehetett kisebb, mint a hasonló londoni adat. Következésképpen a sajtó szerkezetének különbsége értelmetlenné teszi a két fővárosban megjelent napilapok számának összehasonlítását. Jó lenne tudni valamit arról is, mely angol, amerikai, francia, német, osztrák stb. lap típusban jelentek meg irodalmi alkotások, de ezt a vizsgálatot Budapestről még akkor sem lehet elvégezni, ha van néhány világhálón elérhető archívum. A *Times* archívuma, mely időről időre mindenki számára megnyílik, azt mutatja, hogy a lap nem közölt irodalmat.

S ha már a magyar adatokhoz jutottunk vissza, érdemesnek látszik összegyűjteni és egymás mellé tenni Szinnyei némely számát. Az alábbi lap típusok rendszerint irodalmat is közöltek.

Típus	1880	1886	1890	1895	1900	1905	1910
Politikai napilapok, Budapest	14	7	10	16	22	44	27
Politikai napilapok, vidék	8	11	12	22	35	82	80

Politikai hetilapok, Budapest	5	7	6	9	14	24	10
Politikai hetilapok, vidék	20	24	37	47	65	79	n. a.
Vegyes tartalmú képes hetilapok	7	3	3	9	9	12	10
Szépirodalmi, vegyes lapok, Bp.	9	16	15	22	18	21	6
Szépirodalmi, vegyes lapok, vidék	3	–	–	2	3	10	6
Vidéki lapok	79	121	149	156	209	272	n. a.

Az akadémiai irodalomtörténetből vett példa kapcsán messzire jutottunk. De vajon honnan vehette a szerző az 1906-os állapotról vonatkozó számait?

Budapestnek ez időben több napilapja volt, mint a legjelentősebb nyugati fővárosoknak (Budapest: 39, Berlin: 36, Bécs: 24, London: 25).

Szerencsére nem kell nagyon messzire menni. Szemere Miklós korábban már idézett interpellációjában olvashatjuk:

T. Képviselőház! 1830-ban volt nálunk körülbelül 10 újság, ma megjelenik Budapesten egyedül 30 magyar és 9 német napilap. Több napilapunk van, mint Berlinnek, ahol csak 36 jelenik meg, több, mint Rómának, ahol nincs csak 14, Londonban 25, Bécsben 24, Madridban 12. (Szemere 1906: 4)

Az akadémiai irodalomtörténet állításának forrását ezzel valószínűleg sikerült azonosítani, ezek után már csak azt kellene tudni, Szemere Miklós honnan vette a téves adatait, melyek – az akadémiai irodalomtörténet közvetítésével – már többeket is megtévesztettek. Az efféle esetek az okai annak, amiért ez a dolgozat nem idéz olyan adatokat, amelyeknek forrása ismeretlen – még akkor sem, ha ez esetleg bizalmatlanságnak vagy drasztikus korlátozásnak látszik.

7. Hanyatlástörténet, sikertörténet

Az írástudás fokozatos terjedése, a budapesti és vidéki nyomdák számának szaporodása, a fővárosban és vidéken kiadott könyvek számának emelkedése, az irodalmat rendszeresen közlő budapesti és vidéki lapok számának növekedése, valamint mindaz, amit ezekből az adatokból ki lehet következtetni – például a nyomdászok, újságírók és a lapok tárcarovatát irodalommal ellátó írók számának szükségszerű gyarapodása – olyan egymást erősítő társadalmi folyamatokra utalnak, melyek egyrészt érdekesek a saját jogukon is, másrészt aligha elhanyagolható összefüggéseket rejtenek magukban az irodalom története számára is. Mivel a sajtóban megjelent irodalom döntő hányada most még feltáratlan, egy ideig a folyamatrajzból adódó következtetéseknek is a bizonytalanság állapotában kell maradniuk. Vagy legalábbis a következtetések egy részének. Sejtteni azonban már lehet, hogy ez a folyamatrajz mely pontokon fog – tagadó vagy támogató módon – kapcsolódni a korábbi évtizedekben megfogalmazott nagyívű irodalomtörténeti koncepciókhoz.

Minden bizonnyal a nagyívű irodalomtörténeti elgondolások egyik melléktermékének tekinthető, hogy a századforduló éveiről némely helyen olyan leírást lehet olvasni, mely sivár, leverő állapotokról számol be. Számos efféle leírás közvetlenül a *Nyugat* indulása elé időzít a 19. század második felében állítólag bekövetkezett hanyatlás mélypontját. (Pl. a népnemzetinek nevezhető irányzatok végső kiüresedése, haláltusája és kimúlása.) A

hanyatlástörténeti koncepciók sok tényezőből állnak össze: minden ponton most még nem lehet felülvizsgálni őket. Az egyik vonatkozásuk azonban szinte kínálja magát.

Az Irodalomtudományi Intézetben készülő új irodalomtörténet – azáltal, hogy a modern magyar irodalom kezdetét nem a századfordulótól és nem is 1905-től, hanem az 1890-es évektől számítja – eleve, mintegy stratégiailag hatástalanította a "mélypont közvetlenül a *Nyugat* indulása előtt" elgondolását. Tagadhatatlanul ügyes húzás volt a korábbi időhatár kijelölése, de azért meg kell nézni, mennyi az igazság abban az állításban, mely szerint a *Nyugat* előtt a komoly íróknak nem volt hol publikálniuk. Igaz, Schöpfung Aladár nem egészen pontosan ezt írta, hanem azt, hogy ekkoriban "A magasabb irodalmi törekvéseknek nem volt orgánuma". Ez az állítás mindössze a *Nyugat* szükségességét és szükségszerűségét készíti elő Schöpfung meséjében (Schöpfung 1937: 76-77). Hol publikálhattak az írók, akik már korábban sem nélkülözték a magasabb irodalmi törekvéseket? A kérdésre adott válasz két – mennyiségi és minőségi – részből áll.

Hogyan viszonyul a különböző napilapok tárcarovatának terjedelme a *Nyugathoz*? Némi számolás után arra az eredményre lehet jutni, hogy évente a *Pesti Napló* vagy *Az Újság* tárcarovata a *Nyugat* terjedelmének hozzávetőleg a háromszorosa, négyszerese vagy ötszöröse volt. A bizonytalanság abból adódik, hogy a tárcarovatnak nem volt adott, szabványos mérete. Egy, két, három vagy négy oldalra szokott terjedni. Ha tehát a *Nyugat* egy évfolyama két vaskos kötetet tesz ki, akkor a *Pesti Napló* irodalmi rovata – ugyanolyan betűmérettel szedve – kb. hat, nyolc, tíz ugyanennyire vastag kötet lenne. És ez még csak egy a napilapok közül. 1906-ban Budapesten 44, vidéken 106 napilap jelent meg. A kötetek száma – ezek szerint – egyenlő százötven szorozva hattal, nyolccal, tízzel – egyetlen év alatt.

Ami pedig a minőséget illeti, meg kell nézni futólag, kik publikáltak a *Nyugat* indulása előtti néhány évben néhány lapban. A lapok között vannak ismertek és viszonylag ismeretlenek. Az ismeretlenség ezúttal azt jelenti, ha a lapok neve az irodalomtörténetekben nem fordul elő. A következő felsorolásban olyan szerzők fordulnak elő, akik rendszeresen publikáltak az illető lapban.

Egyetértés

Gárdonyi Géza, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Kemény Simon, Móra Ferenc, Mikszáth Kálmán, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Gábor Andor, Somlyó Zoltán, Ignó, Krúdy Gyula

Független Magyarország

Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Somlyó Zoltán, Bródy Sándor, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Cholnoky László Kaffka Margit, Herczeg Ferenc, Kassák Lajos, Karinthy Frigyes, Csáth Géza, Babits Mihály, Balázs Béla, Krúdy Gyula

Budapesti Hírlap

Ady Endre, Schöpfung Aladár, Herczeg Ferenc, Cholnoky Viktor, Cholnoky László

A Nap

Cholnoky Viktor, Bródy Sándor, Heltai Jenő, Juhász Gyula, Szép Ernő, Kemény Simon, Karinthy Frigyes, Gábor Andor, Mikszáth Kálmán, Szomory Dezső

Magyar Hírlap

Heltai Jenő, Szomory Dezső, Gárdonyi Géza, Lovik Károly, Bródy Sándor, Ignótus, Osvát Ernő, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Krúdy Gyula

Magyar Nemzet

Ignótus, Szomory Dezső, Gábor Andor, Kosztolányi Dezső, Somlyó Zoltán, Cholnoky László

Az Újság

Herczeg Ferenc, Ambrus Zoltán, Tömörkény István, Móricz Zsigmond, Elek Artúr, Kaffka Margit, Gábor Andor, Szép Ernő, Biró Lajos, Fenyő Miksa, Mikszáth Kálmán, Lovik Károly, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Cholnoky László, Krúdy Gyula

Pesti Napló

Ignótus, Tömörkény István, Ambrus Zoltán, Cholnoky Viktor, Lovik Károly, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Somlyó Zoltán, Juhász Gyula, Bródy Sándor, Ady Endre (1903), Kaffka Margit, Szép Ernő, Nagy Endre, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Gábor Andor, Kosztolányi Dezső (1906, ford.), Szomory Dezső

Mindezek alapján annyi már most, a napilapok, hetilapok és más sajtótermékek teljes feltárása előtt is látható, hogy a *Nyugat* nem valamiféle reménytelenül sivár helyzetben jelent meg, hanem sokkal inkább az egyébként is pezsgő irodalom eredménye volt. A sajtó történetében is érzékelhető felívelő folyamat, a mozgástér és a lehetőségrendszer állandó bővülése, melyet az első világháború szakított meg, évtizedekkel korábban kezdődött.

Összegzés

Ez a dolgozat nagyjából azokat a fejleményeket tekintette át, melyek előfeltételként voltak szükségesek a századforduló sajtójában otthon kapott irodalmi kultúra kialakulásához. Más szavakkal fogalmazva: a fentiekben leírt, egymásra épülő és egymást támogató folyamatok nélkül a századforduló táján tudatosodott irodalmi fellendülés sem jöhetett volna létre. Az események középpontjába teljes joggal lehet az időszakai sajtót állítani.

A dolgozat folytatása – mellyel együtt az itt közölt rész valószínűleg könyv terjedelműre fog bővülni – az irodalom közegváltásának most még hiányzó történetaszálait fogja áttekinteni, illetve a most még csak futólag említett tényezőket fogja részletesebben feldolgozni.

Irodalom

Ambrus Zoltán 1906. „Irodalom és hírlapírás”. *Szerda* 1. évf. 1. sz. 1906. október 3. 1.

Ballagi Aladár 1978. *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése, 1472-1877*. Budapest, Franklin-társulat magyar irodalmi intézet és könyvnyomda, 1878. 61.

Biró Lajos 1911. *A sajtó*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia.

Bodnár György 1965. „A *Nyugat* és az irodalmi forradalom” in Szabolcsi Miklós szerk. *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28-39, 28.

Steven Roger Fischer 2003. *A History of Reading*. London, Reaktion Books.

Fitos Vilmos Folyóiratok [1910]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 19. kötet. 4. füzet. 1909. Melléklet 65-90.

Gergely András – Veliky János 1985a. "A politikai sajtó helyzete a kiegyezés után". In: Szabolcsi Miklós (főszerk.), Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) *A magyar sajtó története*. II/2. Budapest, Akadémiai Kiadó. 29-44. 38.

Gergely András – Veliky János 1985b. "A vidéki politikai sajtó helyzete a kiegyezést követő években". In: Szabolcsi Miklós (főszerk.), Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) *A magyar sajtó története*. II/2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 45-58.

Hans Henrich Hock 1986. *Principles of Historical Linguistics*. Berlin, Mouton de Gruyter.

Horváth Ignác 1902. Folyóiratok [1901]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 10. kötet. 1-2. füzet. Melléklet 39-55.

Horváth Ignác 1903. Folyóiratok [1902]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 11. kötet. 4. füzet. Melléklet 41-58.

Horváth Ignác 1904. Folyóiratok [1903]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 12. kötet. 4. füzet. Melléklet 42-59.

Horváth Ignác 1905. Folyóiratok [1904]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 13. kötet. 3. füzet. Melléklet 44-64.

Horváth Ignác 1902. Folyóiratok [1905]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 14. kötet. 4. füzet. Melléklet 42-75.

Horváth Ignác 1907. Folyóiratok [1906]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 15. kötet. 4. füzet. Melléklet 85-109.

Horváth Ignác 1908. Folyóiratok [1907]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 16. kötet. 4. füzet. Melléklet 15-20.

Horváth Ignác 1909. Folyóiratok [1908]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 17. kötet. 4. füzet. Melléklet 13-19.

Horváth Ignác 1910. Folyóiratok [1909]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 18. kötet. 4. füzet. Melléklet 15-19.

Jókai Mór 1871. „Pest, április 11.” *A Hon* 9. évf. 84. sz. április 12. 1.

Katus László 1978. "A gazdasági növekedés feltételei". In Hanák Péter (főszerk.), Mucsi Ferenc (szerk.) *Magyarország története 1890-1918*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 263-281.

Katus László 2010. *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914*. Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület.

Kereszty István 1902. A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1901]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 10. kötet. 1-2. füzet. Melléklet 28-38.

Kereszty István 1903. A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1902]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 11. kötet. 4. füzet. Melléklet 30-39.

Kereszty István 1904. A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1903]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 12. kötet. 4. füzet. Melléklet 31-41.

Kereszty István 1905. A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1904]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 13. kötet. 3. füzet. Melléklet 32-43.

Kereszty István 1906. A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1905]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 14. kötet. 4. füzet. Melléklet 41-52.

Kereszty István 1907. A hazai nem magyar nyelvű hírlapirodalom [1906]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 15. kötet. 4. füzet. Melléklet 71-84.

Kereszty István 1908. A hazai hírlapirodalom 1907-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 16. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-14.

Kereszty István 1909. A hazai hírlapirodalom 1908-ban. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 17. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-12.

Kereszty István 1910. A hazai hírlapirodalom 1909-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 18. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-14.

Kereszty István 1911. A hazai időszaki sajtó 1910-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 19. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-64.

Kiss Mária Rita 2001. „A hatodik nagyhatalom”. *Századvég* 2001/Tavaszi. 20. sz. 67-92.

Lakatos Éva 1972. *Magyar irodalmi folyóiratok. A–C*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1973. *Magyar irodalmi folyóiratok. C–E*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1974. *Magyar irodalmi folyóiratok. E–F*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1975. *Magyar irodalmi folyóiratok. F–H*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1975. *Magyar irodalmi folyóiratok. H–K*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1977. *Magyar irodalmi folyóiratok. K–M*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1978. *Magyar irodalmi folyóiratok. Ma Este–Magyar Szemle*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1979. *Magyar irodalmi folyóiratok. Magyar Színház–Napkelet*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1981. *Magyar irodalmi folyóiratok. Napló–Panoráma*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1983. *Magyar irodalmi folyóiratok. Pápa–Regényvilág*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1986. *Magyar irodalmi folyóiratok. A reggel–Székely hírmondó*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1988. *Magyar irodalmi folyóiratok. Székely közélet–Tábortűz*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1991. *Magyar irodalmi folyóiratok. Tájékoztató–Ugocsa*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 1997. *Magyar irodalmi folyóiratok. Új–Vágvolgyi lap*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Lakatos Éva 2000. *Magyar irodalmi folyóiratok. Vagyunk–Zsombolyai Közlöny*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

Harold D. Lasswell 1927. „The Theory of Political Propaganda” *The American Political Science Review* 21 (1927) 627-631.

Magyar Könyvszemle 1878. „A magyar korona területén lévő kő- és könyvnyomdák jegyzéke”. 3. évf. 1878. 3. füzet. Május-június. 153-159.

Magyar Könyvszemle 1899. „Hazai nyomdák 1899-ben”. 7. évf. 1899. 4. sz. Melléklet 1-16.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1893. Új folyam, 1. évf., Budapest, Athenaeum, 1894.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. Új folyam, 8. évf., Budapest, Athenaeum, 1900.
Magyar Statisztikai Évkönyv 1910. Új folyam, 18. évf., Budapest, Athenaeum, 1911.

Max Müller 1891. *The Science of Language: Founded on Lectures Delivered at the Royal Institution in 1861 and 1863*. New York, Charles Scribner's Sons.

Németh G. Béla 1965. "Hírlapok, folyóiratok és irodalmi társaságok az utolsó századnegyedben". In: Sötér István (főszerk.) Sötér István (szerk.) *A magyar irodalom története IV. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. 565-590.

Walter J. Ong 1988. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London, Routledge.

Petrik é.n. *Petrik Géza retrospektív bibliográfiája Kiszlingstein Sándor, Kozocsa Sándor, valamint az Országos Széchényi Könyvtár kiegészítéseivel* (Arcanum adatbázis.)

Rákosi Jenő [Cím nélküli előszó] 1902. In: Sajó Aladár és Róna Lajos. *Az újság. Újságírás – újságkiadás*. Budapest, Magyar Hírlap Nyomdája, 1902. 19-21.

Schöpflin Aladár 1937. *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

Sebestyén Jenő 1912. „A keresztyén világnézet és a magyar sajtó”. *Protestáns Szemle* 24. évf. 9. sz. 1912. 572-583.

P. L. Simmonds „Statistics of Newspapers in Various Countries” *Journal of the Statistical Society of London* 4 (1841) 111-136.

Szekfü Gyula *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, Élet, 1920.

Szemere Miklós 1906. *Sürgős interpellációja sajtóügyben a miniszterelnökhöz 1906. október 10-én*. Budapest, Hornyánszky.

Szini Gyula 1905. „Irodalom és újságírás” *Figyelő* 1. évf. 1905. 1. sz. 3.

[Szinnyei József] 1862. A magyar lapirodalom 1862 elején. *Vasárnapi Újság* 9. évf. 2. sz. január 12. 21-22.

[Szinnyei József] 1863. A magyar hírlapirodalom 1863 elején. *Vasárnapi Újság* 10. évf. 1. sz. január 4. 9.

[Szinnyei József] 1864. A magyar hírlapirodalom 1864 elején. *Vasárnapi Újság* 11. évf. 1. sz. január 3. 9.

[Szinnyei József] 1865. A magyar hírlapok 1865-ben. *Vasárnapi Újság* 12. évf. 1. sz. január 1. 7.

[Szinnyei József] 1866. A magyar hírlapok 1866-ban. *Vasárnapi Újság* 13. évf. 1. sz. január 7. 6-7.

[Szinnyei József] 1867. A magyar hírlapok 1867-ben. *Vasárnapi Újság* 14. évf. 2. sz. január 13. 18-19.

[Szinnyei József] 1869. A magyar hírlapirodalom 1868-1869-ben. *Vasárnapi Újság* 16. évf. 5. sz. január 31. 62-64.

Szinnyei József 1870. A magyar hírlapirodalom 1870-ben. *Vasárnapi Újság* 17. évf. 3. sz. január 16. 34-36.

Szinnyei József 1871. A magyar hírlapirodalom 1871-ben. *Vasárnapi Újság* 18. évf. 5. sz. január 29. 61-63.

Szinnyei József 1872. A magyar hírlapirodalom 1872-ben. *Vasárnapi Újság* 19. évf. 5. sz. február 4. 57-59.

Szinnyei József 1873. A magyar hírlapirodalom 1873-ban. *Vasárnapi Újság* 20. évf. 4. sz. január 26. 45-47.

Szinnyei József 1874. A magyar hírlapirodalom 1874-ben. *Vasárnapi Újság* 21. évf. 5. sz. február 1. 73-75.

Szinnyei József 1875. A magyar hírlapirodalom 1875-ben. *Vasárnapi Újság* 22. évf. 4. sz. január 24. 57-60.

Szinnyei József 1876. A magyar hírlapirodalom 1876. *Vasárnapi Újság* 23. évf. 4. sz. január 23. 57-59.

Szinnyei József 1877. A magyar hírlapirodalom 1877. *Vasárnapi Újság* 24. évf. 4. sz. január 28. 57-59.

Szinnyei József 1878. A magyar hírlapirodalom 1878. *Vasárnapi Újság* 25. évf. 5. sz. február 3. 73-75.

Szinnyei József 1879. A magyar hírlapirodalom 1879. *Vasárnapi Újság* 26. évf. 5. sz. február 2. 74-77.

Szinnyei József 1880. A magyar hírlapirodalom 1880. *Vasárnapi Újság* 27. évf. 6. sz. február 8. 89-92.

Szinnyei József 1881. A magyar hírlapirodalom 1881-ben. *Vasárnapi Újság* 28. évf. 5. sz. január 30. 73-76.

Szinnyei József 1882. A magyar hírlapirodalom 1882-ben. *Vasárnapi Újság* 29. évf. 5. sz. január 29. 73-77.

Szinnyei József 1883. A magyar hírlapirodalom 1883-ban. *Vasárnapi Újság* 30. évf. 4. sz. január 28. 61-65.

Szinnyei József 1884. A magyar hírlapirodalom 1884-ben. *Vasárnapi Újság* 31. évf. 4. sz. január 27. 61-65.

Szinnyei József 1885. A magyar hírlapirodalom 1885-ben. *Vasárnapi Újság* 32. évf. 5. sz. február 1. 81-86.

Szinnyei József 1886. A magyar hírlapirodalom 1886-ban. *Vasárnapi Újság* 33. évf. 5. sz. január 31. 77-82.

Szinnyei József 1887. A magyar hírlapirodalom 1887-ben. *Vasárnapi Újság* 34. évf. 5. sz. január 30. 81-86.

Szinnyei József 1888. A magyar hírlapirodalom 1888-ban. *Vasárnapi Újság* 35. évf. 6. sz. február 5. 97-103.

Szinnyei József 1889. A magyar hírlapirodalom 1889-ben. *Vasárnapi Újság* 36. évf. 5. sz. (Rudolf trónörökös gyászkeretes képe takarja a dátumot.) 79-86.

Szinnyei József 1890. A magyar hírlapirodalom 1890-ben. *Vasárnapi Újság* 37. évf. 5. sz. február 2. 77-82.

Szinnyei József 1891. A magyar hírlapirodalom 1891-ben. *Vasárnapi Újság* 38. évf. 5. sz. február 1. 77-82.

Szinnyei József 1892. A magyar hírlapirodalom 1892-ben. *Vasárnapi Újság* 39. évf. 6. sz. február 7. 105-110.

Szinnyei József 1893. A magyar hírlapirodalom 1893-ban. *Vasárnapi Újság* 40. évf. 6. sz. február 5. 95-101.

Szinnyei József 1894. A magyar hírlapirodalom 1894-ben. *Vasárnapi Újság* 41. évf. 6. sz. február 11. 91-97.

- Szinnyei József 1896. A magyar hírlapirodalom 1896-ban. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 4. kötet. 1. füzet. Melléklet 1-26.
- Szinnyei József 1897. A magyar hírlapirodalom 1897-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 5. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-29.
- Szinnyei József 1899. A magyar hírlapirodalom 1898-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 7. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-26.
- Szinnyei József 1900. A magyar hírlapirodalom 1899-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 8. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-25.
- Szinnyei József 1901. A magyar hírlapirodalom 1900-ban. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 9. kötet. 2. füzet. Melléklet 1-26.
- Szinnyei József 1902. A magyar hírlapirodalom 1901-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 10. kötet. 1-2. füzet. Melléklet 1-27.
- Szinnyei József 1903. A magyar hírlapirodalom 1902-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 11. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-29.
- Szinnyei József 1904. A magyar hírlapirodalom 1903-ban. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 12. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-30.
- Szinnyei József 1905a. A magyar hírlapirodalom 1904-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 13. kötet. 3. füzet. Melléklet 1-31.
- Szinnyei József 1905b. "Petőfi Sándor." In: *Magyar írók élete és munkái*. 10. kötet, Ótocska – Popea. Budapest, Hornyánszky Viktor, 923-1027.
- Sarah Grey Thomason – Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- William Dwight Whitney 1867. *Language and the Study of Language*. New York, Scribner.
- Delos F. Wilcox 1900. „The American Newspaper: A Study in Social Psychology” *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 16 (July 1900) 56-92. 90.
- Zászló János 1906. A magyar hírlapirodalom 1905-ben. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 14. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-40.
- Zászló János 1907. A magyar hírlapirodalom [1906]. *Magyar Könyvszemle* Új folyam. 15. kötet. 4. füzet. Melléklet 1-70.
- Zsilinszky Endre *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Budapest, Táltos, 1920.